

**MILITÄRHISTORISK
TIDSKRIFT
2008**

MILITÄRHISTORISK TIDSKRIFT 2008

Redaktör:
Mikael Nilsson

Militärhistorisk Tidskrift 2008

Omslagsbild: Francisco de Goya, "The 3rd of May 1808 in Madrid: the executions on Principe Pio hill" (Foto: Rabatti - Domingie /akg-images/Scanpix)

© Försvarshögskolan och respektive författare 2008

Mångfaldigandet av innehållet i denna bok är enligt lagen om upphovsrätt förbjudet utan medgivande av Försvarshögskolan.

Bokens innehåll har granskats och godkänts av Militärvetenskapliga institutionens publikationsråd.

Serieredaktörer: Mikael Nilsson

Grafisk form och teknisk redigering: Ulrika Sjöström

Tryck: Elanders, Vällingby 2008

Första upplagan, första tryckningen, december 2008

ISSN 0283-8400

För mer information om Försvarshögskolans publikationer, kontakta oss på telefonnummer 08-553 42 500 eller besök vår hemsida www.fhs.se/publikationer.

Innehåll

Förord	7
Can the "little war" in Finland in 1808 be fruitfully compared with the Spanish guerrilla? <i>Magnus Mörner</i>	9
Det senfeodala resurssystemet och den agrara revolutionen – några uppslag inför en studie av indelningsverket 1721–1833 <i>Fredrik Thisner</i>	31
Det militära indelningsverket – anpassning och problem under det stora nordiska kriget med särskild inriktning på det ständiga knektehållet <i>Roland Persson</i>	47
Riksdagen, MO och försvarets demokratisering 1914-1945 – En studie i reformsträvanden och Militieombudsmannens (MO) verksamhet <i>Kent Zetterberg</i>	55
1857 – War of Independence, Mutiny or what? Problems of interpretation <i>Ashok Nath</i>	109
<i>Recensioner</i>	
Terje Emberland & Bernt Roughtvedt, <i>Det ariske idol: Forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund</i> , anmälan av Lars Gyllenhaal	119
Lance E. Davis och Stanley L. Engerman, <i>Naval Blockades in Peace and War. An Economic History since 1750</i> , anmälan av Erik Lindberg	120

Frank Bøgh, <i>Krigeren. K.B. Martinsen, officer og landsforraeder</i> , anmälan av Lars Gyllenhaal	123
Wilhelm Agrell. <i>Maskerad front: Kalla krigets underrättelsehistoria</i> , anmälan av Sam Nilsson	125
Lennart Samuelson, <i>Tänkograd: Den ryska hemmafrontens dolda historia 1917-1953</i> , anmälan av Michael H Clemmesen	131
Författare	135
Militärhistorisk tidskrift	137

Förord

Härmed överlämnas tjugonionde årgången av Militärhistorisk tidskrift i lä-sarnas händer. Årets nummer har samlat artiklar från både yngre forskare och äldre professorer och uppvisar även tidsmässigt en relativt stor variation.

Fredrik Thisner presenterar idéer inför kommande forskning kring det mi-litära indelningsverket under perioden 1721-1833 i artikeln *Det senfeodala resurssystemet och den agrara revolutionen – några uppslag inför en studie av in-delningsverket 1721–1833*. Thisner lägger fram möjliga teoretiska perspektiv och strategier som kan visa sig fruktbara i en sådan studie.

Det militära indelningsverket är även ämnet för Roland Perssons bidrag. Den svenska staten hade stora problem att finna ett sätt att inom indelnings-verkets ramar upprätta reservstyrkor för kavalleriet under det stora nordiska kriget. I *Det militära indelningsverket – anpassning och problem under det stora nordiska kriget med särskild inriktning på det ständiga knektehållet* undersöker Persson hur statsmakten handskades med detta problem.

Ashok Nath förflyttar oss till Indien och sepoyupproret 1857 i artikeln *1857 – War of Independence, Mutiny or What?* Upproret skakade den brittiska självbilden i grunden, samtidigt som det ironiskt nog också markerar början på Storbritanniens formella kolonialvälde i Indien, eftersom upproret innebar slutet för British East India Company (som tidigare *de facto* administrerat det brittiska imperiet i Indien) och den brittiska statens övertagande av ansvaret. Denna händelse, som aldrig slutat att fascinera världens historiker, diskuteras här i historiografisk kontext.

Sverige under 1900-talets första hälft står i fokus för Kent Zetterbergs text om Militieombudsmannen: *Riksdagen, MO och försvarets demokratisering 1914-1945 – En studie i reformsträvanden och Militieombudsmannens (MO) verksamhet*. Zetterberg följer MO-ämbetet från dess tillkomst 1915 till slutet

av andra världskriget och kartlägger de ärenden som detta granskningsorgan behandlade under denna tid.

Gerillakrigen i Finland och Spanien under tidigt 1800-tal är ämnet för Magnus Mörners bidrag *Can the "little war" in Finland in 1808 be fruitfully compared with the Spanish guerilla?* Mörners studie tar sig an frågan hur vi kan genomföra komparativa undersökningar av historiskt specifika händelser som visserligen utspelar sig under samma tid men som är djupt separerade rumsligt och kontextuellt.

Tidskriften innehåller även detta år ett mindre antal recensioner av nyutkommen litteratur.

Redaktören vill rikta ett extra varmt tack till Ulrika Sjöström för ett strålande layoutjobb.

Ett gott nytt år önskar redaktören MHT:s läsarskara!

Can the "little war" in Finland in 1808 be fruitfully compared with the Spanish guerrilla?

Magnus Mörner

Problems of Comparative Methodology

In his "Finska kriget 1808-1809", Martin Hårdstedt argues that the "Peasant Risings" ("Bondekrigföringen") in Finland constituted a "Peoples' War" of the same kind as the Spanish guerrilla in 1808-1814. Thus, they would be comparable. To be sure they took place at the same time and within the same Napoleonic framework. Synchronic comparison normally tends to be easier than diachronic one. On the other hand, the different duration of the two phenomena is a severe obstacle for scholarly comparison. Even more serious are the structural differences, often even contrasts between the two countries on a national level with regard to climate, environment, society and culture. Moreover, differences on a regional level may be quite important. The peasants of Åland and those of distant Carelia lived in very distant environments. So did the rural people of Galicia and those of Andalucia. Finally, there can be no

doubt that irregular warfare took place on an immensely larger scale in Spain than in Finland, but this does not as such rule out comparison.¹

Irregular attacks against the transports and centers of supplies of the enemy always formed part of warfare. Yet, with the Revolutionary and Napoleonic Wars, armies of a much larger dimension and soon more disciplined entered the scene. The growing size and importance of supplies made them more and more attractive for hostile units. Moreover, environmental factors, making the advance of the regular armies slow and hard, such as the Finnish woodlands and the mountains and gorges of Spain, provided excellent opportunities for hostile irregular units. In that country, from 1808 onwards, the words “partida de guerrilla” would be used to designate such a band and it was used now and then. However, with the days of Mao-tse-Tung and “Che” Guevara, “guer-rilla” once again became a popular concept and military term. But from the methodological point of view, it must be noted that due to the overwhelming importance of temporal change the same term cannot possibly be used for the two periods. The guerrillas of Napoleonic times had handpicked leaders of their own choice who attacked individuals or smaller detachments in charge of the infrastructure of the enemy. Both the guerrilla and their leaders were socially heterogeneous but, with rather few exceptions, represented popular strata. Apart from the defense of their own village or district or King - this was a period prior to full-grown nationalism - their motives of taking up arms differed widely. Let me suggest four main kinds of motives: 1. to defend the local community or part of the country, 2. to take revenge for troop outrages against family or friends, 3. to take booty, 4. to exchange one's previous status as a soldier into that of a guerrilla. If they survived their struggle, both the men and their leaders usually went back to their previous life.²

Contemporary guerrilla – maybe the most opportune term to be used - is derived from colonial wars and from the beginning heavily nationalistic and

-
1. On comparative approaches to history, see: Mörner, M.; Fawaz de Viñuela, Julia; French, John, “Comparative approaches to Latin American history” in *Latin American Research Review*, 17:3 (Albuquerque, N.M.: 1982), pp. 55-89, which I wrote together with my two students, Julia Fawaz de Viñuela and John D. French. See also: Mörner, Magnus, “Komparation: att vidga historiska perspektiv”. *Scandia* 47, 1981:2, pp. 225-243.
 2. Åselius, Gunnar, *Krigen under Kalla kriget* (Stockholm: Medström, 2007), p. 15, in his remarkable survey of the many wars in the world, 1945-2000, emphasizes that for a long time the guerrilla wars did not attract any professional military interest. They were not decided by battles, but rather by a kind of struggles of attrition. Or guerrilla war could be seen as some variety of police violence.

politicized. Its warfare is characterized by the use of "qualified violence": that is well selected rather than ransom victims, and with important links to the ideology in question and the Media. It can hardly be compared with the Guerrilla of Napoleonic times, as already briefly characterized.³

The Finnish Case

I am now going to present a very brief review of the events and features of irregular warfare to be observed in Finland in 1807-1808 to be followed by a somewhat longer review of those in Spain. The latter have received a much larger attention from scholars who increasingly disagree on several important issues Finland suffered war with Russia in 1700-1721 and 1741-1743, followed by another short war launched by Gustavus III against Russia in 1788. All these conflicts, often followed by ravages, made the elite in Finland long for peace. When on 21 February 1808 Czar Alexander I attacked Finland with 19.000 men, this was roughly the same force that Sweden had there. Yet Swedes, as planned, cautiously retreated. The strong fortresses of Sveaborg and Svartholm with 7000 men were expected to defend the Southern coast. Unbelievably, instead, their commanders cowardly surrendered on 8 May, 1808, thus deciding the outcome of the war. In the summer, however, the Field army started a counter offensive with some skirmishes and battles won, but others lost.⁴

-
3. Quotes from: Asprey, Robert B., *The Rise and Fall of Napoleon Bonaparte*, Vols. 1-2 (London: Abacus, 2000), pp. 161, 164-165, and Åselius, G. *Krigen under...*, pp. 14-16 on quantitative and qualitative violence using Asprey's notions. von Clausewitz, Carl, *Om kriget* (Stockholm: Bonnier Fakta, 1999), pp. 478-489, is close to the guerrilla war when discussing "popular war", chapter 26. It is in connection with the Vietnam War that Asprey declares that "the American command did not realize that Western warfare is quantitative and that insurgency is qualitative." The Americans erred "by designating the guerrilla the primary target rather than the population that supported them ... The Americans also failed to understand that qualitative warfare calls for a careful target selection ..." (Asprey, R. B., *War In the Shadows: The Guerrilla in History* (New York: Doubleday & Company, 1975), p. 1130).
 4. Hårdstedt focuses on the logistics of the 1808/09 war. On the guerrilla war, briefly (Hårdstedt, Martin, *Om krigets förutsättningar. Den militära underhållsproblematiken och det civila sambället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808-1809* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2002), pp. 330-333. From the beginning – unlike in previous wars – the Russians kept good discipline and paid for what they demanded. When meeting resistance, however, they became extremely concerned and reacted harshly (Hårdstedt, M., *Finska kriget 1808-1809* (Stockholm: Prisma, 2006), pp. 227-233). With a better supply of arms and more attention from army leadership, the "peasant" risings would have caused

Most of the Finland born elite quickly accepted Russian rule, but the “peasants” (mostly freeholders, be it owners or Crown tenants) did not. They feared the Russian servitude and recalled the Cossack horrors of the past. Mild Russian efforts of making them give their vow of fidelity to the Czar failed conspicuously.

The first uprising took place in the archipelago of Åland just to the East of Stockholm. It had been occupied without problems by about 1000 Russian troops in late March 1808 and in a more aggressive way on 11 April. Less than a month later, the people of Finström, a parish on the Åland mainland, decided to fight them. Incredibly, with merely improvised arms and led by a county constable and a young clergyman, both tall and strong, they did so at once. On 11 May the main Russian force of more than 400 men on the island of Kumlinge surrendered after a fight that cost some lives on each side. Only then a military force from Sweden arrived. The Åland case would remain unique. The Russians were completely surprised. The native fishers and marginal farmers of Åland were not merely Swedish speakers but closely linked to mainland Sweden economically.⁵

On the Finnish mainland peasant actions were all of them related to the counter offensive of the Swedish army. Even low level “little war” activities, however, made the Russians irritated and scared. A single atrocity in the village of Kauhajoki on 11 July 1808 deserves to be noted.

In the Northern part of Österbotten peasants formed their own fighting force but it dispersed when the men were needed for the harvest. More promising looked the peasant-army attempt of using the large lake Näsijärvi for pirate activities. But the most durable military noteworthy peasant resistance against the Russians was that in Northern Carelia farthest to the East, once part of the old province of Kexholm(1617-1721). Here, peasants over time had developed a practical autonomy and wanted to have their own militia, and tried to get their own arms, all well described by K.M.Kivinen in a little known book printed in Helsinki in 1865. The author had made a conscious effort of recovering the oral history of that region in 1808 from the last people

the Russians more harm. See Montgomery's classic book: *Montgomery, Gustaf, Historia öfver kriget emellan Sverige och Ryssland*. 1-2 (Örebro: 1842), pp. 232-239. Anders Persson has written the best short survey of the guerrilla war in Finland, well researched and excellent reading. Between 1806 and 1809 the population of Finland dropped from 907.000 people to 855.000. Every 8th person died during the war (Persson, Anders, 1808: *Gerillakriget i Finland* (Stockholm: Ordfront, 1986, p. 253.

5. Bomansson, Karl August, *Skildring af Folkrörelsen på Åland, 1808* (Stockholm: 1852).

surviving. Actually the tough peasants in far North East Carelia, the parish of Pielis, had become accustomed to defend the border against the Russians themselves and loathed Swedish conscription. They were, indeed granted autonomy and their own responsibility for their defense by King Charles XI on 21 December, 1680. They were also told to keep on with military exercises, Their war record was excellent in 1742 as well as in 1788. In February 1808 the men of Pielis chose fellow peasant Olli Tiainen as their captain. The other North Carelian parishes got major C.W. Malm to lead them. He had been sent there by general Sandels at Toivala in Savolax. Thus, the marching in of 5000 Russian cavalry in early July was easily stopped by 500 peasants and 200 soldiers. The Russians thought they were ten times as many. Crushing another attack, Malm's "Free Corps", as they were called, even threatened Sordavala on the other side of the Russian border. In early September, another fight with Tiainen's people cost the Russians considerable losses. At this very time, however, Sandels' regular forces had to retire from Savolax to follow the main army which would soon be abandoning Finland. Yet as late as 6 November a Russian governor was simply kidnapped by Tiainen's people. The resistance in North Carelia had delayed the Russian occupation of all Finland for months. Tiainen at the end of 1808 continued to fight in North Sweden until Peace.⁶

There are two tiny mid-nineteenth century books on peasant war in Åland and North Carelia, respectively, in 1808 which I think are not only the first but still the best accounts of what happened. K.A. Bomansson published his on Åland in 1852. His book inspired K.M. Kivinen to write his on North Carelia in 1865. Both, consciously, tried to save "tradition", that is eyewitnesses' testimonies before it was too late. They were the first to write down something on the subject after the War. Bomansson makes clear that an order given on 3 May 1808 by the Russian commander, major Neidhardt, to all the about 12.000 inhabitants of Åland to hand in their arms to the "authorities". Also, they should have their boats ready to sail and clean the harbours from ice, all within 24 hours, which, the author says, was clearly impossible, though various parishes tried. It was when Eric Arén, constable of the Finström parish on the main island, realized that he could not possibly fulfil the task. Then, disre-

6. Kivinen, K. M., *Anteckningar om Nord-Karelska frikorpsernas företag, 1808, föregångna af ett försök till framställning om dessa korpers uppkomst och öden* (Helsingfors: Edlund, 1865), used by Persson (see: Persson, A., 1808: *Gerillakriget...*), but not by Hårdstedt (see: Hårdstedt, M., *Om krigets...*; Hårdstedt, M., *Finska kriget...*). Tiainen (1730-1833) could read but not write (Kivinen, K. M., *Anteckningar...*, p. 68) His second-in-command Isak Steinius, however, had gone to school.

garding Russian punishment, he decided to fight. If Neidhardt had not given this thoughtless order, Bomansson thinks, an uprising may not have occurred. When started, however, it was done with the utmost haste. On 8 May all the Russians on the main island had been overwhelmed. On the 10th, the Russian main force on Kumlinge, as already mentioned, was forced to surrender, one colonel and more than 400 men. Another fact which can be drawn out from Bomansson's opus, is that of the hostility of the peasants against most of their tiny elite, who did not dare to oppose the Russians. To judge from Kivinen's report, in his distant, isolated territory there was no such elite to be found. In the North Carelian tradition (somewhat similar to that of Catalogne, as we shall see) the peasants of Pielis, as soon as they heard about the war, calmly ordered their 1500 men to watch the 15 "miles" of their parish border, as Kivinen describes.

The memory of the war, with its many inglorious aspects, would be transformed into a national epic by the great Finnish poet J.L. Runeberg. Published in 1848-1860, the purpose of the marvellous "Fänrik Ståls sägner" was to honour the heroes of 1808. But it should be noted that most are Swedish speaking regular officers and none a peasant "guerrillero".⁷

The Spanish case

The French troops who, in late 1807, entered Spain at Irun were expected to attack Portugal. Napoleon also sends Murat with troops to Madrid, where on 3 May this favourite marshal crushes a popular riot. Meanwhile, at Bayonne, Napoleon skillfully enthrones the Bourbon dynasty in favour of his brother José. News about the 3 May events has an explosive effect in the whole country. On 25 May, one of the Provincial Juntas sprung up, that of Asturias, declares Napoleon war, the Coordinating Junta, now moved to Seville, also does so some days later.⁸

7. "Fänrik Stål" is analysed in terms of history by Wrede, who only finds one "marginalized individual" mentioned ("Nr 15 Stolt"). In the 20th century, "Fänrik Stål" was at times rejected by the Finnish "purists" but during the Winter War "no book sold more copies apart from the Bible" (see: Wrede, Johan, *Jag såg ett folk – Runeberg, Fänrik Stål och nationen* (Helsingfors: Söderström, 1988).

8. The fantastic story well told in: Martinez Lainez, Fernando, *Como lobos hambrientos. Los guerrilleros en la Guerra de la Independencia 1808-1814* (Madrid: 2007), pp. 39-57. The question of how many were the victims of 2-3 May in Madrid is carefully considered in: Cassinello Perez, Andrés, "La guarnición del ejército español en Madrid. Mayo de 1808" in

By June 1808, French troops in Spain total some 117.000 men, about 1/5 being veterans. Napoleon thought he would be able to continue using peaceful means. The Spanish army totalled slightly more, but suffered from officers' lack of instruction and inefficient cavalry. But it had 400 generals!⁹

In whatever case, on 19 July, general Dupont sent by the Emperor to Andalusia, was forced to surrender with his 20 000 men at Bailén, a sensational Napoleonic defeat. But its consequences were perhaps even worse for the Spaniards. Imprudent Spanish generals thought they would now be able to defeat the Napoleonic legions in battle. On 5 November 1808 the Emperor himself came to Spain. On the 9th, the First Spanish Army was defeated by his marshals at Gamonal, on 9-10 November, the so-called "Army of the Left" at Espinosa de los Monteros as well, and on the 23rd the Central Spanish Army at Tudela. Moreover, around the turn of the year, the British general Moore, who had left Lisbon in late October with some 20.000 men and at first had thought of saving Madrid from Napoleon, soon, instead, had to throw himself to La Coruña in Galicia to embark what was left of his army. He himself was killed on 16 January 1809. Napoleon had just left Spain but for the Spanish field army this was the nadir of the war.¹⁰

This was precisely why the guerrilla starts to become a reality at this very time. Deserters were a key category, who chose still to fight the French but on their own conditions, under new leaders they trusted and in terms of "little war". The "partidas de guerrilla" became especially dense in the mountaineous

Revista de Historia Militar, XLVIII (2004), pp. 88-89. We do know that the executed Spaniards, as Goya has painted, totalled 43. One historian did consult demographic sources. 4008 madrileños died – surely a minimum figure. Despite uneven arming, the French may also have suffered a thousand dead.

9. Priego Lopez, Juan, *Guerra de la Independencia, 1808-1814. Vol. 2. Primera campaña de 1808* (Madrid: 1989), pp. 45-61. The Spanish army totalled 380.000 men. In addition, almost 15.000 men, on the demand of Napoleon, had been sent in 1807 to Hamburg to serve under Marshal Bernadotte and were still in Denmark. On 9 October 1808, merely 9000, thanks to the British, could return and land in Santander, while the remainder had been taken prisoners (*ibid.*, p. 58).
10. On Bailén, see: *ibid.*, pp. 186-262. On the war movements that followed, see: Priego Lopez, J., *Guerra de... Vol. 3. Segunda campaña de 1808* (Madrid: 1972), pp. 57-134. In his criticism of Moore's unfortunate last campaign, a Spanish general, who had helped him, Marquess de La Romana, in a letter on 18 Jan. 1809, lists the English abuses as the same that the French so often committed: "...saqueando, incendiando los pueblos, violentando las mujeres, cometiendo asesinatos y todo género de crímenes, como si fueran nuestros mayores enemigos." (Osuna Rey, Juan Manuel, *Los franceses en Galicia. Historia militar de la guerra de la Independencia en Galicia 1809* (Santiago: 2006), pp. 411-413).

North. Navarra with its provincial autonomy, would house especially famous *partidas* – but all in the mountaineous North of the province. But also Andalu­cia and Valencia, with their fertile flatlands would become guerrilla-dense. One Spanish specialist has counted a total of 646 *partidas* with 100 in Andalu­cia, 116 in Galicia and no less than 128 in Catalogne. Several serious scholars estimate the number of active guerrilleros at between 35.000 and 50.000 men. The multisocial character of the chiefs is apparent: clergymen, military, nobles, farmers, students, deserters, local magistrates, even women. Among the privates, rural smallholders and landless seem to have formed the majority. As Charles Esdaile, author of a detailed account of the Spanish Guerrilla puts it: “Co-existing with the guerrillas was the phenomenon of banditry”. This was so at least partly because of economic depression during the pre-war years. The hope of booty was no doubt a motive of some of those joining a *partida*.¹¹

At the same time there was, with medieval roots, a region where (like in Pielis) a kind of “landstorm” existed, ready to fight in case of emergency. That was particularly so in Catalogne. The *somatenes* were men picked out from the towns in advance who were to be ready to fight when they were directly called upon. The *migueletes* were a voluntary paramilitary militia who might serve in war and were salaried. Even prior to Bailén they won an action at El Bruch against the French. But especially the *migueletes* were plagued by desertions and the force remained small. The *somatenes* and *migueletes* have to be distinguished from ordinary guerrilleros even though the *migueletes* often fought as such. The French in Catalogne also set up a kind of false antiguerrilla.¹²

The guerrilleros followed a number of common sense but still efficient rules. They did not attack unless they felt themselves superior and hopefully favoured by surprise. When, on the other hand, they felt that the enemy had become stronger, e.g. through reinforcements, they had to vanish as soon as they had come. Speed was what really mattered. In, let us say, northern Na-

11. On the Church and the guerrilla, see: Moliner Prada, Antonio, *La guerrilla en la Guerra de la Independencia* (Madrid: Nbla Ediciones, 2007), 36-45. Active guerrillas, often band-leaders were Capuchinos and Franciscans, “quizás por su escasa formación teológica”. “Cura Merino” from Burgos became especially famous; to avenge the death of four members of a Junta, he had for example, 110 prisoners shot. Martínez Láinez, , presents his biography (Martínez Láinez, F., *Como lobos hambrientos...*, pp. 463-475). The data on 646 *partidas* in: Moliner Prada, A., *La guerrilla...*, pp.123-124. Quote on banditry in: Esdaile, Charles J., *Fighting Napoleon: Guerrillas, Bandits and Adventurers in Spain, 1808-1814* (New Haven: Yale University Press, 2004), p. 198.

12. The best account of the Catalogne case is: Moliner Prada, A., *La guerrilla...*, pp.147-185.

varra, those who knew the terrain, were lightly armed and with alpargatas on their feet, could be quicker than a horseman. To get news was also vital. In Navarra, precisely, the Convent of Ujué served as a center of information for the guerrilla.

Each guerrilla had a kind of home ground but, unlike the regular army, the guerrilleros did not feel obliged to defend it. This made them even more elusive. But, at the same time, they always depended on the civilians to feed and nurse them when needed. From 1812 we have a rather picturesque description by a French prisoner how a guerrilla band looked: "All of them, chiefs and men alike, wore a coloured handkerchief knotted about the head, and hanging down the back in a *négligé* manner. Above the handkerchief was worn a round felt hat, with a high pointed crown, varying in colour from black and russet – brown to grey, according to its state of decay ... and the calves of the legs were protected by leather gaiters coming down over Spanish sandals or shoes with spurs on the heels. The men all shouted at the top of their voices, showing their pointed white teeth, which looked like those of angry wolves."¹³

During 1808-09 the *partidas* were usually quite small, some fifty or hundred men. But the situation of the regular army continued to deteriorate. If they had a total of 120.000 prior to the 2nd of May 1808 they had increased to about 300.000 at the turn of the year. Still, the recruits got no training and the morale and quality of the troops was very low. On 20 February 1809 heroic Zaragoza finally surrendered to the French. On 19 November 1809 also the Ocaña battle was lost with no less than 18.000 Spanish casualties (out of 55.000).¹⁴

For a long time the Spanish generals did not care much about the guerrilla, disturbed rather by their intractability and lack of discipline. Lieutenant General Marquess of La Romana was an exception. Much better than his collea-

13. See: Aymes, *Jean Rene, La guerra de la Independencia en España 1808-1814* (5 ed.) (Madrid: Siglo Veintiuno, 2003), 56-76. The various papers of the Mesa Redonda, listed as such in the bibliography, are full of data and viewpoints on the conditions and tactics of the guerrilla. On their dress, see: Lovett, Gabriel H., *Napoleon and the Birth of Modern Spain. 1. The Challenge to the Old Order. 2. The Struggle without any Villain* (New York: New York University Press, 1965), pp. 696-697. From the Memoirs of Baron Lejeune. It was the *partida* of Juan Palarea, "El Médico".

14. Cassinello Perez, A., "Mesa Redonda sobre la guerrilla en la Guerra de la Independencia" in *Revista de Historia Militar*, LI (2007), pp. 109-111. The increase of recruits was remarkable but how to get them trained, armed and disciplined? The British help with provisions was impressive but could not be enough. The author also stresses the lack of horses that seriously reduced Spanish cavalry.

gues he knew the strength of the Napoleonic war machine and as head of the “Army of the Left”, he systematically avoided battles. Instead, he stimulated the formation of *partidas* each of which he offered one or two instructors from his troops. He even had a staff member to write a manual on guerrilla war. He also saw to it that some favourite guerrilla chiefs received military grades. La Romana later became a close collaborator and, as perhaps the only Spaniard, a friend of the Duke of Wellington. Just before La Romana’s death in January 1811, the Duke wrote to his brother, the ambassador in Madrid, referring to the Marquess: “(he) is the main promoter and stimulus of the operations of the *partidas de guerrillas*.”¹⁵

From about this time onwards, two twin processes can be noted: there is a great growth of the *partidas de guerrilleros* and above all in their size. At the same time the authorities of both the commanders of regular armies and the civil authorities are strengthened, that is a militarization of the guerrillas sets in.

Usually best known under their nicknames, some of the guerrilla chiefs were able to expand their areas of operation and increase their forces, sometimes by violence. In the classic case of “El Mozo” (Javier Mina) in Navarra, when he was captured in April 1810 his force had grown to some 1300 men. His successor and uncle Francisco Espoz y Mina (“Tio Francisco” or “el Rey de Navarra”) was even more remarkable. He first cleaned North Navarra of other, smaller *partidas*. They were either eliminated or incorporated with his own. His forces were doubled and in 1813 his “Division” comprised 9 regiments of infantry and one of cavalry.¹⁶

15. For Romana’s expedition to Denmark in 1808, see: Mörner, M., *El Marqués de la Romana y el Mariscal Bernadotte. La epopeya singular de la División del Norte en Dinamarca 1808* (Madrid: 2004). See also my essay on his years in Spain until his death in 1811, still to be published: Mörner, M. (ed.), *La expedición del Marqués de la Romana. Dos documentos excepcionales relacionados* (Madrid: 2007). Esdaile underscores the fact that Romana, already when coming from Denmark to Galicia in December 1808, “inaugurated his command by ordering the entire male populace to be formed into large numbers of *partidas* on the grounds that the guerrilla should fill the gap until the Spanish armies were ready to undertake major operations. The only thing to be done was ‘to harass the enemy without cease and defeat him in detail’ (so strong was La Romana’s interest in the subject, indeed, that one of his staff officers produced a pamphlet that set out to instruct the populace in how they might take on the French, whilst the newspaper published by his army’s headquarters consistently urged the Junta Central to hold back its troops in the shelter of the chains of mountains that tinged the areas then held by the French whilst relying on the guerrillas to contain and wear down the invaders)” (Esdaile, C. J., *Fighting Napoleon...*, pp. 106-107).

16. For biographical data on Javier Mina and his uncle Francisco Espoz y Mina, c.f. Martínez Laínez, F., *Como lobos hambrientos...*, pp. 475-483, 523-538. The so-called Memoir of Es-

The early effort of the Junta Central to impose some order on the guerrilla had little effect but the Regency in 1811 and 1812 appears to get closer to reality. Guerrilla officers should by no means be allowed to give orders to regular officers. It was a benefit when they were given uniforms like regular soldiers, it made them less likely to be shot when taken by the French. When being properly trained, they became more efficient. Military command might also free them from pretensions of local Juntas to control them. To give the leaders military grades – as La Romana started to do – made guerrilla chiefs proud. According to historian Esdaile, by late 1811 all the better known *partidas* de guerilla had gone through the process of militarization.¹⁷

One of the many *partidas* which between 1809 and 1812 were incorporated with the regular Spanish army, was that of Pablo Morillo, who as a ship boy had survived Trafalgar. As a regular soldier he took part in the battle of Bailén. As chief of a *partida* he fought in Extremadura. As a general he wrote a letter to his colleague Castaños, the victor at Bailén – unfortunately undated – the beginning of which is no doubt surprising: "You say, your Excellency, that you are doubtful whether much benefit is to be obtained from the guerrillas. For my part I would either assimilate them into the army or suppress them altogether ...".

When peace came, he was sent in 1814 to Venezuela, where revolution had started in 1810. His main adversary there was no less than Simón Bolívar. Not his least achievement was to somewhat reduce the effect of Bolívar's "War to the Death" decree of 1813. At the same time he was a tough hardliner. He was called back in 1820 to become Governor General of Madrid to die in 1837 from an ailment from a lance wound in the battle of Puerta, his victory over Bolívar's forces in March, 1818.

poz y Mina is a series of papers written at different times during his long life (see: Ezpoz y Mina, Francisco, *Memorias* (Biblioteca de Autores Españoles. Vol. 146) (Madrid: 1962). Partly because of these two, Navarra played an especially important role during the war (see: Miranda Rubio, Francisco, "El Reino de Navarra, un espacio singular en la Guerra de la Independencia" in *Revista de Historia Militar*, XLIX (2005), pp. 153-189). In 1811-1812, Espoz had no less than 10.000 men in the province (Ezpoz y Mina, F., *Memorias*, p. 129). The financing of his army "procedía de las rentas de los bienes nacionales, frutos de los conventos y monasterios suprimidos por los franceses". (ibid., p. 188).

17. Moliner Prada, A., *La guerrilla...*, 81-86 and reproduces some of decrees on pp. 252-261. La Romana gave an instruction for a company of Galician guerrilleros in March 1809. One paragraph runs: "Que los despojos que puedan hacerse sobre el enemigo sean repartidos entre todos los concurrentes equitativamente a proporción del celo y méritos de cada uno para cortar el error a la Patria y el valor en la fatiga". One wonders how the guerrilleros could possibly be able to share the booty so fairly!

Murillo's record is enough for two major figures but Latin Americans often ignore his previous Spanish record.¹⁸

By 1814 and reflected in early books on the war in Spain the images of the guerrilla were quite positive. But the first historian to write a major work on the war, published between 1868 and 1903, José Gómez de Arteche, a former military officer, was quite critical against the guerrilla of 1808-1814 "for having undermined the strength of the army". Above all, it had "infected Spain with 'discord'". In Britain, Robert Southey, historian and poet, was on the other hand, naturally fascinated by "El Empecinado" and other guerrilla heroes.¹⁹

In recent years the historical writings on the war in Spain in 1808-14, and not least guerrilla action flowered as never before. In Spain, also regional and local history works with interest in the guerrilla multiplied. The debate has become increasingly sharp between those historians of the traditional view that guerrilla action was decisive for the outcome of the War of Independence and the "revisionists" who emphasize various doubts and question marks around the guerrilla contribution.²⁰

The extreme cruelty of the war cannot possibly be denied, nor the fact that, apart from the French, the guerrilleros were the actors. Both parties were afraid of each other – normally a condition behind atrocities. Also an apologist of the guerrilla, as historian Martínez Laínez is clear on this point. Whatever his own "field work" – Goya did visit Zaragoza *after* the siege of 1808 – his "Desastres de la Guerra" unfortunately are deeply true. Though perhaps there were no more than a thousand victims of Murat's executions on the 3rd of

18. Moliner Prada, A., *La guerrilla...*, 92; 133; Esdaile, C. J., *Fighting Napoleon...*, pp. 32, 57, 104, 106, 107, 159; Stoa, Stephen K., *Pablo Morillo and Venezuela, 1815-1820* (Ohio: State University Press, 1974), passim.

19. Esdaile, C. J., *Fighting Napoleon...*, pp. 20-23. On Southey: *ibid.*, pp. 11-12. Gómez de Arteche's main work on the war of 1808-1814 comprises no less than 14 volumes. I have looked mainly in 2 and 3 (Gómez de Arteche y Moro, José, *Guerra de la Independencia. Historia militar de España de 1808 a 1814*, 14 vols. (Madrid: 1868-1903).

20. The revisionist approach is both explicit and clear in *Fighting Napoleon* by Charles Esdaile. But the book could have been much better organized. Ferdinand Martínez Laínez could not discuss *Fighting Napoleon* in his book *Como lobos hambrientos*, only another book by Esdaile on the war (i.e. Esdaile, C. J., *La guerra de la Independencia. Una nueva historia* (Barcelona: Critica, 2004). In whatever case he will represent the traditional position. Of considerable interest are also the papers of a "Mesa redonda" on the guerrilla in the 1808-1814 war ("Mesa redonda sobre la guerrilla en la Guerra de la Independencia" in *Revista de Historia Militar*, LI (2007), 225-324).

May, the Madrid events electrified the whole of Spain. The first guerrilla attacks, though on a rather small scale, some months later in the villages, led to killings, looting and rapes. The spiral of vengeance was put in motion by both sides. Many certainly joined the guerrilla in order to take vengeance. Rocca, an Italian officer who was with the French, witnessed how, in an Andalusian town, "the women, or rather some Furies, threw themselves roaring over our wounded men, demanding victims to make them die as cruelly as possible. They stack knives and scissors in their eyes ...".²¹

It was the Spanish resistance from 1808 to 1814, historian Martínez Laínez claims, "which saved the nation from disappearing or being shared into three parts." For the first time in contemporary history the Spaniards launched total war against a foreign enemy. Guerrilla war was popular but did not imply any social revolution. The British were, in Martínez' view, fundamentally merely superficially engaged. To be true, at times there were some links between robbers and guerrilleros but such links always exist like they did in Yugoslavia or Vietnam. Too bad that today, as Martínez Laínez sees it, in Spain the collective national identity is under attack. Thus the national conscience of 1808 has to be revived. Historian Moliner Prada coined the excellent phrase of "mitificación" to show how the guerrilla experience was converted into a romantic nationalist symbol.

Most traditional authors, fortunately, are less rhetorical and old-fashioned than Martínez Laínez. They may even quote Wellington who rightly observed that in practice guerrilla war meant that the ordinary Spanish people had to feed *two parties*, both the French and the guerrilla. Another participant in recent guerrilla debate, Turrado Vidal, observes that the usual perspective of guerrillas against occupants always leads toward idealization. But how about the perspectives of security and public order? Order was always disturbed by both guerrilleros and bandoleros but not necessarily in the same way.²²

How efficient were the guerrillas? Two chiefs, Langa and Palarea put down in their "Hojas de servicio" as officers how many Frenchmen they had killed. About a thousand, Langa wrote. Palarea ("El Médico") was, indeed pedantic: 2.195 killed, 4.204 prisoners and 1.952 losses of his own men. Even so, perhaps not truthful. In whatever case, a more realistic approach to what extent

21. Rocca's quote in: Martínez Laínez, F., *Como lobos hambrientos...*, p. 455. See also: *ibid.*, pp. 224-227.

22. Turrado Vial, Martín, "La Guerrilla desde el punto de vista de la política de seguridad" in *Revista de Historia Militar*, LI (2007), 313-320.

the existence of the guerrilla made the French set both manpower and money aside to ensure their baggage and communications. Estimates have been made and they do point at a large share.²³

The super patriot historians can, of course, not imagine that the guerrilla might have been finally defeated. This would not have been so surprising. As described by an English general, one particular *partida* was “a wretched rabble ... attended by numerous corps of officers equally ignorant of military duty as these men ... all raw recruits not exercised above eight days and the greater part not even knowing how to load and fire.”

Also, the French, even though surprised in the beginning, soon took a series of measures to diminish their losses. They formed armed convoys for transports, set up small fortresses along the main roads etc. They also set up, in 1809, for example a “Petite Gendarmerie d’Espagne”. The best French fighter of guerrilleros was marshal Louis Suchet. In his diary, the Frenchman shows how, e.g. in Aragón, his corps was able to surprise and kill almost 500 men with practically no losses of its own.

For the French, the hostile Spaniards were “brigands” and as such deserved to be killed, which just prolonged the hatred. The important thing with Suchet was obviously that he kept an iron discipline among his own troops. In his diary he brags that the Aragonese even felt “a growing affection” for his troops because he kept Espoz’ wild guerrilleros away, but this we do not have to believe. A Polish officer in Suchet’s army gives an example of how the guerrilla was cheated: “After pursuing the enemies for some days and failing, as was usual, to catch them, we pretended to give up the chase. We retreated a short distance but then wheeled right around and caught the guerrillas completely off guard ...”. General Hugo – the father of Victor Hugo – was a military governor of Guadalajara and much of his war was chasing “El Empecinado” (Juan Martín) and his guerrilla. He can barely hide his admiration for Don Juan Martín.²⁴

23. Cassinello Perez, A., “Mesa Redonda...”, pp. 230-232. That 80 percent of the time for French army activities was related to anti-guerrilla activities does sound inflated, yet is also given by: Moliner Prada, A., “Sobre la Guerrilla” in *Mesa Redonda* (2007), p. 289.

24. Lovett, Gabriel H., *Napoleon and...*, pp. 41-42; Esdaile, C. J., *Fighting Napoleon...*, p. 128; Esdaile, Charles J., *The Wars of Napoleon* (London: Viking Adult, 1995), pp. 227-230. In his Mémoires, Suchet shows his great insights into local society and the guerrilla phenomenon (see: Suchet, Louis Gabriel, *Memoirs of the war in Spain from 1808 to 1814* (London: Woreley Publications, 1829)). A subordinate of the marshal, the brave Pole von Brandt, however, points out some errors in the Mémoires (von Brandt, Heinrich, *In the Legions of Napoleon*.

Would the French have been able to route the Spaniards, regulars and guerrilla combined, had Napoleon forcefully increased his army in Spain without attacking Russia? Personally I do not believe in the hypothetical proposition on a very complex issue, but it has its attractions.

One participant in the recent debate on the guerrilla, Lieutenant Coronel Pardo de Santayana, maintains it helped to give the struggle a popular character, but that the final victory was necessarily obtained by three different forces: the "conventional" Spanish army, the British forces and the Spanish (and Portuguese) guerrilla. In the beginning the regular army was the main actor, then the guerrillas, but they were forced to scatter their forces all over the Spanish territory, and then, from 1812 onwards, Wellington's Anglo-Portuguese army took over the main responsibility for the War. Personally I think this is a sensible view. At the same time, Pardo only slightly touches upon the issue of the future military and political importance of the power acquired by the great guerrilla leaders, be it liberals or conservatives.²⁵

As stated by Raymond Carr in his book on Spain since the Enlightenment in 1966: "The most lasting legacy of the war was the claim of the army officers to rule the state". During the war it meant that guerrilla leaders, especially those of large units tended to neglect the Junta Suprema and Provincial Juntas. Also, the more or less liberal "afrancesados" had to be eliminated. With respect to liberalism, born in Cadiz in 1812 and reintroduced by a military coup in 1820 ("pronunciamiento"), often to be repeated in Spanish history. Liberalism had the support of at least some guerrilleros but most of them were reactionary.²⁶

On 7 April, 1823, a second French invasion of Spain took place, this one at the request of the reactionary Holy Alliance. This time liberal resistance was weak and most former guerrilleros just cheered, together with the priests and landlords. One of the main liberal ex-guerrilleros, "El Empecinado" (Martín

The Memories of a Polish Officer in Spain and Russia 1808-1813 (London: Stackpole Books, 1999), p. 101-102). On the fight above, see: *ibid.*, p. 119. See also: Hugo, L. S., *Memorias* (Sevilla: 2007).

25. Pardo de Santayana y Gomez de Olea, José, "La experiencia danesa del Marqués de la Romana y la lucha insurreccional durante la Guerra de la Independencia". [*Proofs of a book on La Romana to be published by Henning Petersen, Denmark (2008)*]; Moliner Prada, A., *La guerrilla...*; Martínez Lafnez, F., *Como lobos hambrientos...*; Carr, Raymond, *Spain, 1808-1939* (Oxford: Clarendon, 1966), pp. 103-109.

26. Carr, R., *Spain...*, pp. 124-126.

Diez) was shot at the orders of the King whom he had so admirably served.²⁷

To listen to a Spanish economic historian: “From 1808 onwards, the French occupation dissolved completely the remnants of a powerful Imperial State.” The state income decreased radically. By 1840, Spain had lost some four decades compared to the rest of Western Europe. Its population was very slow to increase. In the areas of the most violent guerrilla war in 1808-1814, peasants once again took to arms during the first Carlist war (1833-1839).

Some comparative remarks

“History never repeats itself exactly, and every event is, of course, unique but historical forces surely may move in parallel paths at the same or different times. The comparisons of such parallels *may* reveal regularities of *potential* scientific knowledge.” As much can be said of the “peasant risings” in Finland in 1808 and those taking place in Spain, Prussia, Tyrol (and elsewhere) during the same Napoleonic period. Thus, the comparison would be *synchronic*, as such more feasible than a *diachronic* one, when time differs. But the different *duration* is a serious handicap. In Finland the guerrilla was a phenomenon of, at most, half a year, in Spain a total of six years of war. During this period the guerrilla in Spain went through changes of a partly radical nature.²⁸

Also, as underlined already at the beginning of this essay, there is a long series of important variables that, on a *national level* deeply distinguish Finland from Spain, that is climate, environment, society and culture. At the same time, a comparison of, for instance, our present subject of interest would be perfectly possible on a *regional level*. You can very well compare the methods of “little War” in Åland with those in Carelia, even though data are rather scarce. Better still to compare those used in Catalogne and those used in Navarra.

27. La Parra quotes Ferdinand VII when ordering the execution of “El Empecinado” and two other liberals on 23 May, 1824: “Quiero y mando que inmediatamente se ejecuten los prisioneros, sin pretexto ni excusa alguna aunque se arda todo el mundo ...” (Emilio, *Los cien mil hijos de San Luis. El caso del primer impulso liberal en España* (Madrid: 2007), p. 318). His biography in: Martínez Laínez, F., *Como lobos hambrientos...*, pp. 554-569.

28. Mörner, M., “Komparation...”, quote from anthropologist Sidney Mintz: Mintz, Sidney, “Labor and sugar in Puerto Rico and Jamaica 1800-1850” in *Comparative Studies in Society and History*, 1:3 (1959), p. 73; Mörner, M.; Fawaz de Viñuela, Julia; French, John, “Comparative approaches...”. In my article on comparison, I precisely warned for comparisons of objects differing very much in size and complexity (Mörner, M., “Komparation...”, p. 231).

Finally, whatever the subject of comparison, it would be a special problem that the two countries by 1800 differed so much in size and complexity. Finland had 0.8 million inhabitants, Spain about twelve.²⁹

Generalization and individualization are the primary goals for explicit, scholarly comparisons in history, possibly also to establish a causal relationship. But this requires clear definitions and a homogenous data base. Does "guerrilla" as a concept and object of comparison mean the same in Finland and Spain by 1808. Its function was at least roughly the same. But its very nature was not.

The guerrilla in Spain was, on principle, "a militia of a new kind" of His Royal Majesty, through the Junta Central Suprema on 28 December 1808 to fight the foreign Tyrant. The participants of the *banderas* and *cuadrillas* were given an honourable way of enriching themselves with booty and making their names immortal. The leaders of a *bandera* had to present themselves to the nearest local Junta, Captain General or a high military chief. They were normally named cornet or lieutenant at their first contact with the military. The militarization which the *banderas* went through from 1811 onwards, even made them to partly abandon their guerrilla tactics. The most outstanding leaders, at the end of the war had become generals and even marshals of the regular army.³⁰

In the Swedish realm, on the other hand, taking up arms against the enemy of the Crown and of the community where one lived, was at your own risk or that of the parish community. At times the guerrilleros fought together with regular military – both at Kumlinge and in Carelia – but they belonged to different worlds. The Åland chief, Gummerus, a clergyman, was made a Court Chaplain by king Gustav IV Adolf – in Spain he would have become a general! And his comrade Eric Arén, the man behind the decision to fight the Russians, got no real reward at all. Olli Tiainen was able to return from Sweden to his native place and to die there, thanks to the Swedish passport he had received. The Royal letter of 1680 had just given the people of Pielis the right

29. I have dealt extensively with the State/Region relationship, although in a Latin American context, see: Mörner, M., *Local Communities and Actors in Latin America's Past* (Stockholm: Institute of Latin American Studies, 1994).

30. Moliner Prada, A., *La guerrilla...*, 79-84. The text of the decree of 28 December 1808 which I summarized in the text, is reproduced here, p. 252-254. Esdaile makes clear that "at no time were the partidas ever envisaged as an independent force ...", "they were regarded as agents of a state that in the end remained keen to enforce its monopoly of violence." (Esdaile, C. J., *Fighting Napoleon...*, p. 161).

to defend themselves. This basic legal difference is perhaps not so surprising if you know the legal conditions of Spain.³¹

Offhand, a couple of other differences between the guerrilla in the two countries may be mentioned. In the Spanish case it is obvious that the border between guerrilla and banditry was very often unclear. To get booty was no doubt a very mighty reason to join the guerrilla. This was by far not only a question of patriotism, as the traditionalists are trying to sustain.

Another obvious difference concerns the role of the Church. In Spain, priests were very active also as chiefs of *banderas*. Thus, Liberalism had only minor support among the guerrilla leaders in the Spanish war. In Finland, the protestant clergy tried to take a “neutral” attitude. The Swedish-born archbishop in Åbo even favoured the Russians!

Let me finally emphasize the different outcomes of the two wars. In Finland the invader, with Napoleon’s moral support, won the war just as most of the Swedish-speaking elite of Finland expected or wanted. The century that followed brought peace and considerable prosperity. Two centuries of peace was also what the inhabitants of the Baltic countries had reached in 1721, even though there the Russian variety of servitude came back.

In Spain the war against the French was finally won. The about 100.000 “afrancesados”, most of them Liberals, had to go into exile. But not even the Enlightened Monarchy of Charles III was restored. After switches between impotent liberal regimes regents and the incredibly incompetent and evil rule of Ferdinand VII, Spain became a country mostly ruled by mediocre military despots just as some of the republics in post-Independence Spanish America.³²

Bibliography

- Artola, Miguel. *La burguesía revolucionaria (1808-1874)*. Madrid, 1978.
- Asprey, Robert B. *The Rise and Fall of Napoleon Bonaparte*. 1-2. London, 2001.
- Åselius, Gunnar. *Krigen under Kalla kriget*. Stockholm, 2007.
- Aymes, J.R. *La guerra de la Independencia en España (1808-1814)*. 5 ed. Madrid, 2003.

31. Especially: Bomansson, K. A., *Skildring...*; Kivinen, K. M., *Anteckningar...*; Persson, A., *1808: Gerillakriget...*

32. La Parra’s book is a very welcome book, because the reality behind the French “Crusade” has seldom attracted scholars (see: La Parra, *Emilio, Los cien mil hijos...*).

- Bomansson, K.A. *Skildring af Folkkrörelsen på Åland, 1808*. Stockholm, 1852.
- Brandt, Heinrich von. *In the Legion of Napoleon. The Memories of a Polish Officer in Spain and Russia 1808-1813*. London, 1999.
- Buchholz, Elke Linda. *Francisco de Goya. Hans brev och verk*. Cologne, 2000.
- Carr, Raymond. *Spain, 1808-1939*. Oxford, 1966.
- Cassinello Pérez, Andrés. "La guarnición del ejército español en Madrid. Mayo de 1808". *Revista de Historia Militar*, XLVIII, 61-97. Madrid, 2004.
- Cassinello Pérez, Andrés. "Mesa Redonda sobre la guerrilla en la Guerra de la Independencia". *Revista de Historia Militar*, LI, 134-225. Madrid, 2007
- Clausewitz, Carl von. *Om kriget*. Stockholm, 1999.
- Diaz Torrejon, Francisco. Guerrillas: Base social y calidad de sus miembros". *Mesa Redonda*, 259-266. 2007.
- Different Paths. Ed. Magnus Jerneck, Magnus Mörner, Gabriel Tortella & Sune Åkerman. *Different Paths to Modernity. A Nordic and Spanish Perspective*. Lund, 2005.
- Esdaile, Charles J. *The Wars of Napoleon*. London & New York, 1995.
- Esdaile, Charles J. *Fighting Napoleon. Guerrillas, Bandits and Adventurers in Spain, 1808-1814*. New Haven & London, 2004.
- Esdaile, Charles J. *La guerra de la Independencia. Una nueva historia*. Barcelona, 2004.
- Ezpoz Y Mina, Francisco. *Memorias*. Vol. 146. Madrid (Biblioteca de Autores Españoles), 1962.
- Gomez De Arteche Y Moro, José. *Guerra de la Independencia. Historia militar de España de 1808 a 1814*. 14 vols. Madrid, 1868-1903.
- Hårdstedt, Martin. *Om krigets förutsättningar. Den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808-1809*. Stockholm, 2002.
- Hårdstedt, Martin. *Finska kriget 1808-1809*. Stockholm, 2006.
- Hugo, L.S. *Memorias*. Sevilla, 2007.
- Kivinen, K.M. *Anteckningar om Nord-Karelska frikorpsernas företag, 1808, föregångna af ett försök till framställning om dessa korpserns uppkomst och öden*. Helsingfors, 1865.
- La Parra, Emilio. *Los cien mil hijos de San Luis. El caso del primer impulso liberal en España*. Madrid, 2007.
- Laspra Rodríguez, Alicia. "La intervención británica en España durante la guerra de la Independencia: ayuda materiel y diplomática". *Revista de Historia*, 59-78. Madrid, 2005.

- Lovett, Gabriel H. *Napoleon and the Birth of Modern Spain. 1. The Challenge to the Old Order. 2. The Struggle without any Villain*. New York, 1965.
- Martínez Laínez, Fernando. *Como lobos hambrientos. Los guerrilleros en la Guerra de la Independencia (1808-1814)*. Madrid etc., 2007.
- Mesa Redonda. "Mesa redonda sobre la guerrilla en la Guerra de la Independencia". *Revista de Historia Militar*, LI, 225-324. Madrid, 2007.
- Mintz, Sidney. "Labor and sugar in Puerto Rico and Jamaica 1800-1850". *Comparative Studies in Society and History*, I:3, 231. The Hague, 1959.
- Miranda Rubio, Francisco. "El Reino de Navarra, un espacio singular en la Guerra de la Independencia". *Revista de Historia Militar*, XLIX, 153-189. Madrid, 2005.
- Miranda Rubio, Francisco. "Consideraciones acerca de la guerrilla en Navarra (1808-1814)". *Revista de Historia Militar*, LI, 267-280. Madrid, 2007.
- Moliner Prada, Antonio. *La guerrilla en la Guerra de la Independencia*. Madrid, 2007.
- Moliner Prada, Antonio. "Sobre la Guerrilla". *Mesa Redonda*, 281-291. 2007
- Montgomery, Gustaf. *Historia öfver kriget emellan Sverige och Ryssland. 1-2*. Örebro, 1842.
- Mörner, Magnus. "Komparation: att vidga historiska perspektiv". *Scandia* 47 (1981):2, 225-243. 1981.
- Mörner, Magnus. *El Marqués de la Romana y el Mariscal Bernadotte. La epopeya singular de la División del Norte en Dinamarca (1808)*. Madrid, 2004.
- Mörner, Magnus (editor). *La expedición del Marqués de la Romana. Dos documentos excepcionales relacionados*. Madrid, 2007.
- Mörner, Magnus; Fawaz De Viñuela, Julia; French, John. "Comparative approaches to Latin American history". *Latin American Research Review*, 17:3, 55-89. Albuquerque N.M., 1982.
- Osuna Rey, Juan Manuel. *Los franceses en Galicia. Historia militar de la guerra de la Independencia en Galicia (1809)*. Santiago, 2006.
- Pardo De Santayana Y Gómez De Olea, José. "La experiencia danesa del Marqués de la Romana y la lucha insurreccional durante la Guerra de la Independencia". [*Proofs of a book on La Romana to be published by Henning Petersen, Denmark*]. 2008
- Persson, Anders. *1808. Gerillakriget i Finland*. Stockholm, 1986.
- Priego López, Juan. *Guerra de la Independencia, 1808-1814*.
- Priego López, Juan. *Primera campaña de 1808*. Vol. 2. Madrid, 1989.
- Priego López, Juan. *Segunda campaña de 1808*. Vol. 3. Madrid, 1972.

Can the "little war" in Finland in 1808 be fruitfully compared with the Spanish guerrilla?

Priego López, Juan *Campaña de 1810*. Vol. 5. Madrid.

Pita Expelósín, Federico. *El Marqués de la Romana. Su influencia en los sucesos de Galicia (1808-1810)*. Madrid, 1916.

Sloan, Stephen K. *Pablo Morillo and Venezuela, 1815-1820*. Ohio, 1974.

Suchet, L. *Memoirs of the war in Spain from 1808 to 1814*. London, 1829.

Turrado Vial, Martín. "La Guerrilla desde el punto de vista de la política de seguridad". *Revista de Historia Militar*, LI (Madrid, 2007), 313-320.

Wrede, Johan. *'Jag såg ett folk' – Runeberg, Fänrik Stål och nationen*. Helsingfors, 1988.

Det senfeodala resurssystemet och den agrara revolutionen

– några uppslag inför en studie av
indelningsverket 1721–1833

Fredrik Thisner

Syftet med denna artikel är att ventilera några idéer inför en studie av primärt det militära indelningsverket under perioden 1721–1833, ett projekt som befinner sig på planeringsstadiet. Här kommer frågan, dess teoretiska bakgrund samt några möjliga strategier som skulle kunna komma till användning för att besvara denna, att presenteras.

En huvudfråga om senfeodala
tillägelseinstrument och agrar strukturomvandling

Från 1400-talets slut fram till en bit in på 1700-talet etablerades på europeisk botten en ny typ av mer centraliserade statsbildningar. Beroende på teoretiska utgångspunkter och forskningsinriktning har denna statsformation fått olika benämningar. Begreppen ”maktstater”, ”skattestater” eller ”militärstater” har använts för att empiriskt eller teoretiskt fånga olika centrala drag hos dessa stater.¹ Framväxten av denna nya typ av stat är intimt förknippad med de

1. Frohnert, Pär, *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1993), ss. 2–4, Lin-

många och långa krigen som utspelade sig på den europeiska kontinenten under 1500-, 1600- och i viss mån 1700-talen.² De processer som brukar framhållas i dessa statsformationers framväxt är bland andra politisk centralisering, administrativ tillväxt, ökad ideologisk kontroll och militarisering. För att hålla denna skapelse igång krävdes en ökad förmåga att mobilisera resurser. Slutresultatet var en statsformation med en dittills oöverträffad förmåga att mobilisera resurser för militära ändamål.³ I Norden drogs denna utveckling långt längre än på många andra håll i Europa. I förhållande till sin folkmängd var den svenska krigsmakten mångdubbelt större än den då ledande militärmakten Frankrike, ett förhållande som under 1600-talet och det tidiga 1700-talet gjorde Sverige till en utpräglad militärstat.⁴ Krigsmakten intog således en framskjuten plats bland statens utgiftsposter, på samma gång som en av statens mer angelägna uppgifter blev att säkerställa resursflödena till densamma. Väsentligt i detta sammanhang är att detta system var uppbyggt på grundval av en lågavkastande jordbruksekonomi.

En teoretiskt lämplig benämning på denna typ av samhällsförhållanden är begreppet *senfeodalism*. Pär Frohnert menar på denna punkt att det avgörande kriteriet inom ett sådant system är "[...] att staten har övertagit en väsentlig del av omfördelningen av samhällets överskott genom skattesystemet, men med bibehållna feodala produktionsförhållanden."⁵ Med andra ord rör det sig om ett för tiden nytt sätt att organisera tillägnelsen av ett "gammalt" ekonomiskt systems överskott. En av grundbultarna i det svenska resurssystemet – och följaktligen också en hörnsten i den senfeodala samhällsordningens uppsättning av exploateringsinstrument – utgjorde från och med 1680-talet det agrart fotade yngre indelningsverket. Detta var såväl ett lönesystem för statliga ämbetsmän som ett integrerat skattesystem.

Indelningsverket fick en mycket lång kontinuitet, något som väcker frågor kring hur detta system påverkades av den strukturomvandling det svenska

degren, Jan, "Det danska och svenska resurssystemet i komparation", i Per Sörlin (red.) *Mellan två statssystem. Jämtland under 1600-talet*, (Umeå: Björkås, 1995), s. 11, Rian, Øystein, "Introduction: Government and Society in Early Modern Scandinavia 1560–1721", i Leon Jespersen (red.) *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, (Odense: Odense University Press, 2000), ss. 27–28.

2. Lindegren, J. (1995), *ibid.*, ss. 12–14, Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990* (Malden, Mass.: Blackwell Publishing, 1992), *passim*, men särskilt ss. 67–95.
3. Lindegren, J. (1995), *ibid.*, ss. 11–12, Rian, Ø. (2000), *ibid.*, s. 28–29.
4. Lindegren, J. (1995), *ibid.*, ss. 45–46.
5. Frohnert, P. (1993), *ibid.*, s. 4.

jordbruket genomgick från och med 1700-talets mitt; den agrara revolutionen. Denna innebar kortfattat ett ekonomiskt uppsving, en befolkningsökning och en allt högre marknadsintegration. Nya brukningsmetoder och grödor infördes successivt och parallellt med detta kom nya institutionella arrangemang att införas i jordbruket, såsom exempelvis skiftesreformerna. Den tidigare forskningen har uppmärksammat några av de konsekvenser den agrara revolutionen och det ekonomiska uppsvinget hade på det senfeodala omfördelningssystemet: nämligen möjligheten till en ökad kapitalackumulation för de skattskyldiga. Denna mekanism blir särskilt tydlig om den relateras till det förhärskande grundskattesystemet, genom vilket skatterna låstes fast. Fixeringen av skatterna skedde i Sverige genom införandet av det yngre indelningsverket. När jordbruksproduktionen ökade inom ett sådant systems ramar, kom räntan på grund av produktionsökningarna att stagnera – kort sagt de skattskyldiga bönderna fick behålla en allt större del av sitt producerade överskott. Statens instrument för exploatering kan därmed med tiden sägas ha blivit allt mindre effektivt.⁶

Ett forskningsproblem som uppmärksamrats i den tidigare forskningen är frågan om indelningsverkets roll i den agrara revolutionen.⁷ Ett problemområde som emellertid är minst lika intressant att belysa är hur jordbrukets strukturuomvandling påverkade indelningsverket, en institution som i högsta grad var ett agrart förankrat system.⁸ På denna punkt är forskningsläget betyd-

-
6. För denna utveckling, se: Herliz, Lars, *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden* (Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen, 1974), passim, se dock särskilt, ss. 360, 387; Isacson, Maths, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län* (Uppsala: Uppsala studies in economic history, 1979), ss. 12–13; Backlund, Janne, *Rusthållarna i Fellingsbro 1684–1748. Indelningsverket och den sociala differentieringen av det svenska agrarsamhället* (Uppsala: Studia historica Upsaliensia, 1993), s. 27; Fredriksson, Berndt, "Folk och försvar. Agrarsamhället och det militära indelningsverket i Närke 1680–1901" i Lars Skoghäll (red.) *Från bergslag och bondebygd: årsbok för Örebro läns hembygdsförbund och Stiftelsen Örebro läns museum*, Årg. 48 (Örebro: Örebro läns museum, 1997), ss. 12–13; Magnuson, Lars, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm: Tiden/Athena, 1996), s. 206; Gadd, Carl-Johan, *Det svenska jordbrukets historia. Band 3. Den agrara revolutionen 1700–1870* (Stockholm: Natur & kultur, 2000), ss. 195–197.
 7. För ett sådant upplägg, hänvisas till: Fredriksson, B. "Folk och försvar...", passim; Backlund, J. *Rusthållarna i Fellingsbro*, passim.
 8. Även om jag på intet sätt anser att den studie som exempelvis Fredriksson föreslagit skulle vara ointressant, förefaller det dock vara betydligt svårare att erhålla tydliga resultat, då vissa aspekter av det agrara uppsvinget ligger utanför – eller åtminstone inte i centrum av – skattesystemet. Exempel på sådana centrala faktorer är den ökade marknadsintegrationen och

ligt magrare, något som är anmärkningsvärt givet indelningsverkets centrala roll i det svenska resurssystemet.⁹ Detta projekts övergripande frågeställning är i korthet: *hur har indelningsverket som resurssystem och institution fungerat under perioden 1721–1833?* För att denna fråga skall kunna brytas ner till hanterliga frågekomplex och för att valet av period skall framgå tydligare måste vi dock veta något mer om hur systemets grundläggande drag och hur dess organisation var beskaffad.

Indelningsverket – en paradoxal historia

Indelningsverket – och särskilt då det yngre indelningsverket – hade få egentliga motsvarigheter i andra länder,¹⁰ och dess tillkomst uppvisade högst motsägelsefulla drag. Medan centralmakten under trycket av långvariga krig, under 1500- och 1600-talen, befann sig under stark centralisering, kom förvaltningen som ett resultat av denna process nämligen att decentraliseras i Sverige. De skatter som i många andra stater först skulle betalas in till statskassan av skattebetalarna, betalades direkt in natura till statens tjänare i det indelta Sverige.¹¹ Förklaringen till den skatte- och avlöningstekniska lösning som indelningsverket utgjorde kan sökas i den svenska ekonomins struktur. Central uppbörd av naturaskatter var helt enkelt ett opraktiskt företag – indelning blev därför en smidigare lösning givet de svenska förhållandena.¹² Jan Lindegren har i sin karakteristik av det senfeodala samhällssystemet, be-

befolkningsökningen.

9. Göran Ulväng påpekar exempelvis i sin forskningsöversikt att indelningsverkets ekonomiska förhållanden i samband med den agrara revolutionen i det närmaste är outforskat. Se: Ulväng, Göran, "Indelningsverkets militära boställen. Vad vet vi egentligen?" i *Militärhistorisk tidskrift* (2002), s. 182.
10. Backlund anger Kina som ett exempel på en stat, som under 500–600-talen hade ett försörjningssystem där armén avlönades genom jordlotter. Andra av honom anförda exempel omfattar det centralbeskattade arabiska väldet som före år 1000 avlönade militären genom skatterättigheter istället för lön. Även det ottomanska riket avlönade på 1500-talet sina kavallerister på ett sätt som påminner om ett indelningsförfarande. Slutligen nämner Backlund Österrike som ett liknande exempel. Den minsta gemensamma nämnaren hos de anförda exemplen var att staterna hade en relativt hög nivå av centralstyrning, Backlund, J. *Rusthållarna i Fellingsbro*, ss. 19–20. Trots dessa exempel förefaller emellertid avlöningssystem som bygger på indelningsförfarande vara sällsynta, alldeles i synnerhet vid den tidpunkt och i den skala som systemet hade i Sverige.
11. Naturapersedlarna kunde av räntegivarna också avlösas kontant, men hur vanligt detta var har inte närmare undersökts.
12. Backlund, J. *Rusthållarna i Fellingsbro*, s. 19.

lyst detta grundläggande ekonomiska problem. Den senfeodala ekonomin producerade bruksvärden, i en tid då bytesvärden i allt högre grad började efterfrågas. Staten efterfrågade alltså pengar, ”medan den feodala boendeproduktionen helt dominerades av ätandes och drickandes produkter”.¹³ Införandet av indelningsverket kan således ses som statens lösning på bruksvärdesproblemet genom att man med varm hand överlät problematiken på sina ämbetsmän och officerare.

Indelningsverket bestod av två huvudsakliga delar; nämligen ett civilt och ett militärt system. Nästan alla civila ämbetsmän på länsnivå erhöll sina löner genom det civila indelningsverket. Det militära indelningsverket var dock det största av de båda.¹⁴ Som ett exempel på dess utbredning kan nämnas att enbart antalet indelta officerare år 1755 uppgick till närmare 930 personer.¹⁵ Därtill skall regementenas underofficerare, civil-militära befattningshavare, regements- och bataljonspräster samt ytterligare några av regementenas funktionärer läggas. På en aggregerad nivå rör det sig således om omkring 2 500 personer som avlönades på detta sätt inom armén.¹⁶ Om vi därtill vidgar perspektivet något och inte enbart inskränker oss till löntagarna, utan också inkluderar skattebetalarna inom systemet, inser vi att systemet direkt eller indirekt måste ha berört betydande andelar av den ruralt boende befolkningen.

Det militära indelningsverket sönderföll i sin tur i två delar, nämligen befälens indelning och rusthållet. Den första kategorin utgjorde avlöningsformen för officerarna, underofficerarna och de andra personalkategorierna vid regementena. Det indelta infanteriets soldater tillhörde i strikt bemärkelse emellertid inte indelningsverket.¹⁷ Rusthållet fungerade i sin tur som underhålls-

13. Lindegren, J., ”Maktstatens resurser” (opublicerat manus, Historiska institutionen, Uppsala universitet, 1992), s. 5.

14. Artéus, Gunnar, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige* (Stockholm: Militärhistoriska Förlaget, 1982), s. 160, Frohnert, P. (1993), *ibid.*, ss. 74–75; Fredriksson, B. ”Folk och försvar...”, s. 13. Utöver detta fanns det även ett äldre indelningsverk och ett yngre. Det yngre indelningsverket började organiseras i samband med den stora reduktionen som också tillhandahöll systemets ekonomiska grundplåt. Skillnaden mellan de båda var att det yngre indelningsverket var betydligt mer omfattande och mer systematiserat än dess föregångare.

15. Thisner, Fredrik, *Militärstatens arvegods. Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2007), s. 46. Detta motsvarade omkring 60 % av arméns officerare. Antalet officersindelningar var faktiskt något högre, eftersom uppgiften baseras på antalet indelta officerare detta år och inte antalet officersindelningar. I detta underlag har nämligen inte vakanserna på indelt stat beaktats.

16. Rusthållarna har inte inkluderats i denna uppgift. Andelen rännetagare inom systemet är således långt större.

17. De ”indelta” soldaterna tillhörde knekthållet, vars grund var ett kontrakt som kronan slu-

och rekryteringslösning för kavalleriets hästar och ryttare.¹⁸ I detta bidrag är det befålets indelning som står i centrum. Anledningen till detta förhållande redovisas mer utförligt nedan.

Hur gestaltade sig då systemet på en lite mer handfast nivå? De indelta lönerna bestod huvudsakligen av två komponenter. Den första var ett boställe, en gård som skulle bebos och helst också brukas av indelningshavaren och vars avkastning – den så kallade boställesräntan – utgjorde en del av lönen. Den andra komponenten utgjordes av räntor från särskilt till indelningen anslagna hemman. Räntorna utgick vanligen i naturapersedlar. Till räntorna, vars art varierade med regionens produktionsförutsättningar, tillkom spannmålsunderhållet, vanligen kallat kronotionde. Till bostället hörde vidare ett så kallat karaktärshus, en tjänstebostad vars storlek och övriga prakt var anpassad efter innehavarens rang. Till ett översteboställe hörde således en huvudbyggnad som kunde anta en större herrgårdsbyggnads proportioner, emedan en underofficer bodde i ett hus som närmast liknade ett torp.¹⁹ Ju högre grad indelningshavaren hade, desto större areal, mer ståndsmässigt boende och större räntevolym kom han således i åtnjutande av.

Indelningsverket genomgick under sin långa historia olika typer av förändringar, avseende dess uppbyggnad och sätt att fungera. Detta förhållande har i sin tur givit upphov till olika typer av periodiseringsförsök. Bernt Fredriksson menar sig ha identifierat fyra faser i det yngre indelningsverkets historia. Den första fasen utgjordes av uppbyggnadsfasen under 1680- och 1690-talen, medan den andra fasen präglades av stora störningarna i samband med det stora nordiska kriget och åren omedelbart därefter. Den tredje fasen benämner han sedan indelningsverkets ”klassiska” period, vilken omfattade 1720-talet

tit med varje landskaps allmoge som gjordes ansvarig för att rekrytera och underhålla ett infanteriregementes soldater (vanligen 1 200 man). Det faktum att allmogen – via rotarna – nu skulle vara ansvarig för rekryteringen soldater istället för att vara föremål för de hatade utskrivningarna var emellertid inte en reform som var väsensskild från tidigare system. Då utskrivning tillämpats hade allmogen inte sällan praktiserat ett förfarande med ersättningskarlar, vilket i praktiken inte skiljde sig mycket åt från hur det nya systemet var tänkt att fungera från och med 1600-talets sista decennier.

18. För mer utförliga beskrivningar av rusthållen, se exempelvis Backlund, J. *Rusthållarna i Felingsbro*, passim; Fredriksson, B. ”Folk och försvar...”, s. 18.
19. Holm, Torsten, *Kungl. Västmanlands regementes historia. Det indelta regementet 1680–1809* (Stockholm: 1935), ss. 62–67, 73; Gerhardsson, Björn, ”Boställen och karaktärshus. Något om boställsystemet i Örebro län och dess avveckling under 1800-talet”, i *Från bergslag och bondebygd: årsbok för Örebro läns hembygdsförbund och Stiftelsen Örebro läns museum*, Årg. 48 (Örebro: Örebro läns museum, 1997), s. 71.

fram till och med 1800-talets början. Under denna period hade systemet fullt ut genomförts och fungerade, menar han, som ett effektivt sätt att rekrytera, avlöna och underhålla krigsmakten på. Systemets avvecklingsfas utgjordes slutligen av återstoden av 1800-talet.²⁰ Lönerevisionen år 1833 utgjorde för officerarnas del en viktig milstolpe i indelningsverkets avveckling. I samband med denna fastställdes att av regementenas officerare skulle endast översten, överstelöjtnanten, majorerna och kompanicheferna avlönas med boställen. Regimentenas övriga officersboställen skulle utarrenderas, vanligen på 30 år.²¹ År 1875 bestämdes slutligen att samtliga officerare skulle avlönas kontant, varvid systemet med boställen var att se som avskaffat.²² Lars Ericson Wolke har undersökt Södermanlands infanteriregemente och det som man skulle kunna beteckna som indelningsverkets finansiella autonomi. Han menar att ännu år 1790 finansierade indelningsverket huvuddelen av regementets verksamhet. Runt år 1840 hade emellertid andelen statsanslag ökat i så hög grad, att Ericson Wolke finner det befogat att ifrågasätta indelningsverket såsom varande den finansiella grunden i de indelta förbanden. I praktiken var det indelta regementets officerare då snarare att beteckna som kontantavlönade.²³

Med hjälp av Fredrikssons fasindelning och särskilt Ericsons presenterade resultat rörande indelningsverkets finanser, förefaller således tidsperioden 1721–1833 som särskilt intressant att undersöka närmare.

Resursernas art och storlek

Den ställda huvudfrågan genererar i sig ett helt spektrum av frågeställningar. Ett inledande frågekomplex rör för det första de resursvolymen som omfördelades genom indelningsverket och för det andra hur och om den ekonomiska utvecklingen (avseende exempelvis prisutvecklingen) påverkade dessa resursernas värden. Den forskning som tidigare bedrivits har primärt varit intresserad av just boställena. Man glömmer då lätt bort att det bara är en komponent av indelningens sammansättning – de anslagna räntorna utgjorde ju den andra delen. Särskilt intressant blir detta förhållande mot bakgrund av att indelningarnas sammansättning varierade kraftigt – även inom samma lönegrad.

20. Fredriksson, B. "Folk och försvar...", s. 61.

21. Ibid., s. 21; Gerhardsson, B. "Boställen och karaktärshus...", s. 75.

22. Fredriksson, B. "Folk och försvar...", s. 21.

23. Ericson, Lars, "Det indelta regementets ekonomi. Exemplet Södermanlands regementets finanser 1790 och 1840" i Lars Ericson och Björn Gäfvert (red.) *Meddelanden från krigsarkivet*, band 12 (Stockholm: Krigsarkivet, 1989), ss. 95, 101–102.

Således inkluderade den största kaptensindelningen vid Upplands infanteriregemente ett två mantal stort boställe, emedan det minsta endast var 0,5 mantal stort.²⁴ Skillnaderna indelningarna emellan utjämnades med hjälp av anslagna räntor.²⁵ Det stora kaptensbostället hade få eller inga anslagna sådana, emedan det minsta var tämligen beroende av just anslagna naturaskatter för att komma upp i den angivna lönestatens storlek. Vid 1600-talets slut, då jordbruket ännu uppvisade en obefintlig tillväxt, var detta förhållande inte något problem. Indelningarna var i princip likvärdiga. Under den agrara revolutionen, då jordbruket började uppvisa en högre produktivitet samtidigt som skattesystemet var anpassat och låst till 1600-talsförhållanden, kan dock misstänkas att de två indelningarna i exemplet gled ifrån varandra, varav indelningen med störst boställe hypotetiskt borde ha blivit mer lönsamt. Något som skulle kunna underbygga denna hypotes är hur indelningar omfördelades då nya befattningar infördes vid regementena. När befattningen andre major infördes vid Upplands infanteriregemente år 1756, kom den kaptensindelning med störst boställe att anslås denna befattning. När sedan befattningen tredje major infördes år 1813, viktes den näst största kaptensindelningen för denna position.²⁶

Det faktum att boställena ibland spelade en högst marginell roll och i andra fall intog en dominerande roll i indelningens sammansättning, gör att båda dessa komponenter närmare måste undersökas. En viktig arbetsuppgift i anslutning till denna undersökning består således i att med hjälp av jordeböcker och annat material söka bestämma indelningarnas kamerala sammansättning. På så sätt skulle man kunna fastställas huruvida de olika indelningarna varit av boställesdominerad eller rätedominerad karaktär.

Ytterligare ett problem som rör de indelta lönerna var att de var uttryckta i nominella värden. Naturapersedlarna kunde antingen erläggas i natura eller avlösas efter de för regionen fastställda priserna – markegången. När lönerna uttrycktes i aktuella priser var de i allmänhet högre än de nominella beloppen.²⁷ Så kan exempelvis nämnas att överstelöjtnantslönen vid Upplands in-

24. Grill, Claes Lorentz, *Statistiskt sammandrag af Svenska indelningsverket*, band 2 (Göteborg: Landsarkivet, 1978 (1855)), ss. 2–7.

25. Detta framgår av att indelta löntagare i vissa fall endast erhöll ett boställshemman om dess ränta varit tillräcklig för att komma upp i indelningens fulla stat (Fredriksson, B. "Folk och försvar...", s. 19).

26. Thisner, F. *Militärstatens arvegods...*, s. 85.

27. Fredriksson, B. "Folk och försvar...", s. 56. För räntornas avlösning efter markegången, se även Frohnert, P. *Kronans skatter...*, s. 74; Backlund, J. *Rusthållarna i Fellingsbro*, s. 26.

fanteriregemente år 1762 var 5,3 gånger högre uttryckt i rådande priser än det belopp den nominella lönen var angiven till. Detta innebar sannolikt inte att de indelta löntagarna erhöll stigande löner med tiden, däremot är det ett uttryck för att lönerna var mer eller mindre inflationsskyddade.²⁸ Graden av inflationsskydd bör ha varit avhängig av hur stor del av lönen som utgick i penningar – ju större andel penningränta, ju lägre grad av inflationsskydd. I det anförda exemplet utgjordes 30 % av lönen penningräntor. En viktig uppgift bör således vara att undersöka hur indelningarnas räntor varit sammansatta avseende deras form. Var detta en ”standardmix” eller fanns det ett stort spann i räntornas komposition olika indelningar emellan? Räntornas art utgör således en viktig parameter som måste vara känd för att undersökningen skall kunna drivas vidare. Räntornas form framgår i sin tur av jordeböckerna. När väl räntepersedlarna och deras volym är kända borde deras värden kunna beräknas med hjälp av markegångspriserna eller genom att jämföra med prisutvecklingen på dessa persedlar över tid. Därmed kan viktiga pusselbitar till besvarandet av frågan om resursernas storlek fås. Annan viktig information kan på denna punkt erhållas om boställena närmare undersöks.

Boställenas driftsformer och ekonomi

En av ursprungsintentionerna med indelningsverket var som nämnts att officerarna själva skulle bebo och bruka sina boställen. En viktig fråga rör därför hur indelningshavarna i realiteten disponerade sina boställen och om de sätt de förvaltats på förändrades med tiden. När det yngre indelningsverket inrättades präglades alltjämt jordbruket av en feodal ekonomisk rationalitet, där uppbärandet av jordränta utgjorde den viktigaste byggstenen i jordägarens agerande. Jordbrukets produktivitet var mycket låg, något som också gällde jordbrukets marknadsintegration. Jordägarens benägenhet att investera och återinvestera i sitt jordbruk kan betecknas som låg. De uppburna räntorna användes huvudsakligen för jordägarens egen konsumtion. I samband med den agrara revolutionen förändrades jordägarnas agerande. Istället för att konsumera uppburna räntor, började jordbruken producera och försälja överskottet av sin produktion på en framväxande marknad. Vinsterna återinvesterades sedan i jordbruken som därmed antog formen av jordbruksföretag.²⁹

28. För en överblick över denna problematik och det anförda exemplet, se Thisner, F. *Militärstatens arvegods...*, ss. 76–80 och där anförd litteratur.

29. För denna beskrivning, se exempelvis: Malmström, Joakim, *Herrskapen och den lokala poli-*

Rimligen bör denna förändrade logik på något sätt ha inverkat på det agrar baserade indelningsverkets sätt att fungera. Frågan är bara hur, i och med att det saknas mer systematiska studier, rörande boställets bruksformer och ekonomi.³⁰ De uppgifter som föreligger rör antingen enskilda boställen eller förteckningar upprättade under ofred – då officerarna av naturliga skäl inte var hemma och därför måste driva sina gårdar på andra sätt. Ulväng konstaterar i sin forskningsöversikt att indelningsverkets ekonomiska och sociala förhållanden alltjämt framstår som ett outforskat område. Forskning på området saknas förvisso inte, men undersökningarnas varierande kvalitet, disparata frågeställningar och det faktum att de rör olika tidpunkter och områden gör det svårt att bilda sig en egentlig uppfattning om hur systemet fungerade i praktiken. Hur de ekonomiska förhållandena sett ut på boställena och deras förändring i samband med den agrara revolutionen är ett i princip outforskat område.³¹ Några resultat föreligger emellertid. Resultat från 1700-talets andra hälft visar på att boställen ibland drivits genom olika typer av arrendeförfaranden.³² En fråga i detta sammanhang blir då: vilka andra ”intressenter” förutom räntegivare och boställsinnehavare rymdes inom indelningsverket, såsom exempelvis arrendatorer?

För att undersöka hur boställena drevs, utgör syneprotokoll och mantalslängder de till synes tillgängligaste källorna. Av dessa framgår om bostället varit utarrenderat, drivet av boställets innehavare själv eller förvaltats på annat sätt. Kompletterande källor till syneprotokoll, utgörs i de fall brukaren eller boställsinnehavaren avlidit, av hans bouppteckning. Brev till exempelvis arrendatorer är en annan tänkbar källa.³³

Mot bakgrund av de hypoteser som presenterats kring resursernas förändrade betydelse över tid, borde även de ekonomiska värden som boställena motsvarade ha påverkats. En fråga blir därför: vilka intäkter genererade olika boställen? Eftersom boställesinnehavarna också skulle hålla gårdarna i

tiken. Eds socken ca 1650–1900 (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2006), ss. 46–47.

30. Ulväng, G. ”Indelningsverkets...”, ss. 179–182 och där anförd litteratur.

31. *Ibid.*, ss. 173 och 182.

32. För dessa förhållanden vid Upplands regemente, se Thisner, F. *Militärstatens arvegods...*, ss. 85–87, för liknande resultat vid Österbottens regemente, se: Wirilander, Kaarlo, *Officerskåren i Finland under 1700-talet. En socialhistorisk avhandling om den finska arméns officerare* (Stockholm: Natur & kultur, 1964), s. 78 och för Västmanlands regemente, se: Holm, T. *Kungl. Västmanlands...*, s. 75.

33. Via syneprotokollen kan utläsas vem som exempelvis arrenderat bostället, vilket i sin tur utgör en ledtråd att söka i olika brevdatabaser.

reglementerat skick, bör man i sammanhanget också fråga sig vilka kostnader som var förbundna bostälernas drift. Vid undersökningar av underhållskostnaderna är syneprotokollen ett lämpligt källmaterial. I samband med 1813 års regementsreform omfördelades regementenas indelningar och i 1833 års lönerrevision gjordes en ekonomisk skattning av indelningarna. Dessa två hållpunkter kan fungera som ett slags riktmärken för hur deras lönsamhet utvecklats. Därmed kan hypotesen om den agrara revolutionens inverkan på indelningsverkets boställen testas på bredden. Med hjälp av lagfartsprotokoll och andra köpehandlingar kan vidare den allmänna prisutvecklingen på jord följas, vilket torde spegla den prisutveckling som indelningarnas boställen via exempelvis arrenden kunde betinga. Utöver de ovan angivna källorna förefaller även gårds- och släktarkiv erbjuda en möjlighet att nå vissa kompletterande inblickar i denna problematik.

Hur naturalöner blir till pengar

Tidigare har det grundläggande problemet omtalats att indelningsverket utbetalade löner i en för löntagarna omständlig form, nämligen naturapersedlar. En central uppgift blir då att belysa de strategier som har tillämpats för att omvandla naturalöner till reda pengar samt hur förutsättningarna för att göra detta har förändrats över tid. På denna punkt är forskningsläget synnerligen magert. Den enda för mig kända studien av denna problematik återfinns i min egen avhandling i form av stickprovsundersökningar ur bruksböcker samt enstaka påträffade brev. Ur breven kan konstateras att problematiken uppfattades vara central och ingalunda ansågs vara något marginellt problem. Problemet förefaller ha lösts genom att åtminstone delar av officerskåren vid Upplands regemente sålt ränte- och boställsspannmål till bruken i Norduppland. Fallen rör dock huvudsakligen sent 1700-tal och tidigt 1800-tal och kan därför inte anses spegla några större mönster över tid.³⁴ Det kan således konstateras att problematiken varit av stor betydelse, men att den kräver ytterligare uppmärksamhet. Var spannmålsförsäljningen till bruken en ekonomiskt profitabel lösning eller valdes denna lösning för att den var den smidigaste? Var dessa konverteringsstrategier stabila under hela undersökningsperioden? Ökade eller minskade antalet avnämare eller blev det allt lättare att förvandla spannmål till pengar med samhällets ökade kapitaliseringsgrad, exempelvis genom att räntegivarna i högre utsträckning började avlösa räntorna i pengar?

34. Thisner, F. *Militärstatens arv gods...*, ss. 80-83.

En följdfråga blir givetvis hur andra typer av räkter hanterats i detta sammanhang i andra delar av riket.

Det indelta boendet och indelningsverket som tillhandhållare av tjänstebostäder

En sista fråga rör indelningsverket som tillhandahållare av tjänstebostäder och i sådana fall om dessa också använts av indelningshavarna själva. Ett boställe skulle ju inte enbart vara en lön, utan också utgöra en plats där officeren eller ämbetsmannen skulle bo. Spridda undersökningar har visat att det åtminstone under slutet av 1700-talet förefaller det ha varit lite så och så med att de indelta löntagarna faktiskt bebodde sina boställen. Exempelvis har Göran Ulväng visat att överstebostället Landsberga vid Upplands regemente var bebott av regementets chef mellan åren 1720 och 1770 samt omkring år 1800, medan majorsbostället Gryta vid Livregementet till häst var bebott av sina indelningshavare under perioden 1720–1760.³⁵ Ett stickprov från Upplands regemente från år 1785 i form av en förteckning över till- och avträdande officerare vid sju boställen, ger vid handen att ingen av de berörda officerarna bebodde dessa.³⁶ Viljan att bebo boställena vid denna tid tycks även ha vacklat i den östra rikshalvan. Carl Johan Aminoff, som år 1777 var major vid Nylands (indelta) dragonregemente, nämner i sin självbiografi att han i ett samtal med sin regementschef detta år föreslagit honom att beordra officerarna att bebo sina boställen för att på så sätt säkerställa att de hävdades enligt författningarna. Översten menade då att detta inte var en realistsikt möjlighet. Han och regementet skulle bemötas med hån av den övriga arméns officerskårer, då inget annat av arméns indelta förband hade officerare som bodde på sina boställen.³⁷ Kaarlo Wirilander menar å sin sida att boendemönstren inom indelningsverket i Finland präglades av två huvudsakliga faser. Efter det stora nordiska krigets slut skall många boställen ha råkat i omfattande förfall. Så småningom återvann de dock sitt forna välstånd och allt fler av dess innehavare slog sig ner på dem. Under århundradets sista decennier blev det återigen vanligare att boställena inte beboddes av sina innehavare.³⁸ Denna uppgift

35. Ulväng, G. "Indelningsverkets...", ss. 180-181.

36. Thisner, F. *Militärstatens arvegods...*, s. 112.

37. Aminoff, Carl Johan, *Vardagslivet och sjuårskrig. Upplivet och beskrivet av den nyländske dragonen Carl Johan Aminoff*, utgiven med kommentar av Patrick Bruun (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1994), s. 307.

38. Wirilander, K. *Officerkåren i Finland...*, s. 78. Underlaget som Wirilander använt sig av i sin

kan exempelvis jämföras med boställena i Norrbottens och Västerbottens län som var bebodda av officerare under hela 1700-talet och en bit in på 1800-talet.³⁹ Som synes finns det i forskningsläget motstridiga uppgifter. Ytterligare forskning återstår därmed för att erhålla en tydlig bild av hur förhållandena på denna punkt gestaltade sig.

Den andra sidan av myntet är i hur hög utsträckning indelningsverket verkligen klarade av att förse sina löntagare med ett ståndsmässigt boende – en faktor som rimligen bör ha spelat en viss roll för valet av boplats. Denna fråga kan belysas genom en undersökning av i hur hög utsträckning karaktärsbyggnaderna verkligen fanns på plats. Även här finns i nuläget endast resultat av stickprovskaraktär. Ett sådant ger vid handen att omkring hälften av Upplands regementes boställen saknade karaktärsbyggnader under perioden 1775–1806.⁴⁰ Även om dess officerare skulle ha funnit ett boende inom indelningsverkets hank och stör eftertraktansvärt vore det alltså inte möjligt för många av dem att realisera detta privilegium som tillkom dem. Ett liknande mönster återfinns år 1799 vid Västmanlands regemente. Här saknade 14 av 18 subalternerna officersboställen karaktärshus.⁴¹ Dessa belägg stammar från 1700-talets sista fjärdedel och behöver därmed inte ha varit ett genomgående mönster för hela den här föreslagna undersökningsperioden. Även på denna punkt finns det fog att ställa frågan: hur fungerade indelningsverket i själva verket?

Hypotesgenererande modellkonstruktion med stickprovsuppföljning

När nu undersökningens huvudsakliga problemområden skisserats, återstår dock frågan om hur denna studie överhuvudtaget skall göras hanterbar. Indelningsverket var ett mycket stort system och den valda tidsperioden är 110 år lång. Det säger sig självt att hela systemet knappast kan studeras av arbetsekonomiska skäl. Således behövs någon form av forskningsstrategi för att göra denna studie hanterbar. Nedan presenteras ett lösningsförslag.

Denna studie kommer att inriktas mot det militära indelningsverket och då primärt mot befällets indelning. Detta sammanhänger för det första med att en studie av just befällets indelning fångar många av systemets centrala aspekter. Det inkluderar problemkomplexen kring boställen och räntor, problematiken

studie förefaller konkret röra sig om förhållandena vid ett par, tre finska regementen.

39. Ulväng, G. "Indelningsverkets...", ss. 181 och 209.

40. Thisner, F. *Militärstatens arvegods...*, s. 109.

41. Holm, T. *Kungl. Västmanlands...*, s. 75.

med att omvandla naturallöner till pengar och indelningsverkets försörjning av tjänstebostäder; kort sagt hela det spektrum av komponenter som ryms inom systemet. Förvisso hade man här kunnat studera det civila indelningsverket för att komma åt samma problem – frågeställningen kräver på inget sätt studier av just det militära indelningsverket för att besvaras. Emellertid erbjuder en studie av ett enskilt regemente möjligheten att förhållandevis lätt studera många indelningar inom en och samma region, emedan man för att studera det civila indelningsverket troligen skulle vara tvungen att studera indelningar utspridda över ett större geografiskt område för att erhålla samma kvantitativa underlag. En sådan studie löper därmed risken att få karaktären av stickprov. Det faktum att undersökningen bör vara geografiskt sammanhållen och det empiriska underlaget så stort som möjligt inom denna region är centralt eftersom den agrara revolutionen inte kan antas ha haft samma förlopp i hela riket. Frågan är då vilket förband som borde väljas. I princip står fram till 1809 hela Sverige-Finlands indelta förband till buds. Ett regemente som dock förefaller passa väl som ett undersökningsobjekt, utgörs av Upplands indelta infanteriregemente. Regimentets indelningar var belägna i en region som huvudsakligen producerade spannmål och som i övrigt borde ha påverkats av den agrara revolutionen på ett tydligt sätt. Genom regimentets närhet till huvudstaden, bruksverksamheten i Norduppland och god tillgång till utskeppningshamnar, borde förutsättningarna för marknadsintegration också ha varit gynnsamma i denna region. En studie av Upplands regemente borde därmed ha goda förutsättningar att ge tydliga resultat givet den bakgrund som frågan har genererats emot. Detta val skall nu inte förväxlas med att Upplands regemente också skulle vara *representativt* i någon statistisk bemärkelse. Det är det tveksamt om något förband var. En poäng med detta arbetssätt är alltså att de ekonomiska förutsättningarna och de med tiden förändrade betingelserna för *ett* regemente är kända. Denna viktiga egenskap hos studien skulle gå förlorad om man på måfå istället valde ut antal indelningar spridda över hela riket. Med detta arbetssätt erhålls således djuplodande resultat från en fallstudie, vilka sedan kan fungera hypotesgenererande och testas med mindre utförliga undersökningar på andra förband eller delar av indelningsverket.

Enskilda delar ur modellen bör således testas på andra komponenter inom indelningsverket med stor geografisk spridning genom stickprovsförfaranden.

Vilken ny kunskap bör den tänkta underökningen kunna ge oss?

Studien bör, menar jag, ge ny kunskap på tre plan. För det första erbjuder en genomlysning av indelningsverkets institutionella funktionssätt oss insikter i hur grundbulten i den svenska statens avlönings- och skattesystem fungerade i praktiken i en tid av ekonomisk förändring. Sådana kunskaper finns för närvarande inte i tillräcklig utsträckning.

För det andra bör studien ge oss en ökad förståelse för hur den agrara revolutionen påverkat inte bara samhället i allmänhet, utan betydande delar av den stående krigsmaktens finansiella nav. Studien tillför därmed forskningen om den agrara revolutionen och dess konsekvenser i Sverige ytterligare kunskap. För det tredje uppmärksammas de grundläggande processer som utgjorde förutsättningarna för den svenska förvaltningens begynnande modernisering under 1800-talet och därmed också militärstatens borttynande och ersättande av en annan ordning.

Studien vetter åt flera olika underdiscipliner inom ämnet historia. En sådan är givetvis den militärhistoriska, med särskild bäring på krigsmaktens resurssystem. En annan vetenskapsgren som projektet anknyter till är otvivelaktigt den ekonomisk-historiska. Projektet får med nödvändighet också ett agrarhistoriskt fokus. Studien kan därmed förankras såväl teoretiskt som metodologiskt inom väl etablerade områden.

Referenser

- Aminoff, Carl Johan. *Vardagslit och sjuårskrig. Upplevt och beskrivet av den nyländske dragonen Carl Johan Aminoff*. Helsingfors, 1994.
- Artéus, Gunnar. *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*. Stockholm, 1982.
- Backlund, Janne. *Rusthållarna i Fellingsbro 1684–1748. Indelningsverket och den sociala differentieringen av det svenska agrarsamhället*. Uppsala, 1993.
- Ericson, Lars. ”Det indelta regementets ekonomi. Exemplet Södermanlands regementes finanser 1790 och 1840”, i *Meddelanden från krigsarkivet*, band 12, red. Lars Ericson och Björn Gäfvert. Stockholm, 1989.
- Fredriksson, Berndt. ”Folk och försvar. Agrarsamhället och det militära indelningsverket i Närke 1680–1901” *Ifrån bergslag och bondebygd*. Örebro, 1997.
- Frohnert, Pär. *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*. Stockholm, 1993.

- Gadd, Carl-Johan. *Det svenska jordbrukets historia*. Band 3. *Den agrara revolutionen 1700–1870*. Stockholm, 2000.
- Gerhardsson, Björn. ”Boställen och karaktärshus. Något om boställssystemet i Örebro län och dess avveckling under 1800-talet”, i från *bergslag och bondebygd*. Örebro, 1997.
- Grill, Claes Lorentz. [1855] *Statistiskt sammandrag af Svenska indelningsverket*, band 2. Stockholm, 1978.
- Herliz, Lars. *Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. Göteborg, 1974.
- Holm, Torsten. *Kungl. Västmanlands regementes historia. Det indelta regementet 1680–1809*. Stockholm, 1935.
- Isacson, Maths. *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. Uppsala, 1979.
- Lindegren, Jan. ”Maktstatens resurser”, opublicerat manus. Historiska institutionen: Uppsala universitet, 1992.
- Lindegren, Jan., red. Per Sörilin. ”Det danska och svenska resurssystemet i komparation”, i *Mellan två statsystem. Jämtland under 1600-talet*. Umeå, 1995.
- Magnuson, Lars. *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm, 1999.
- Malmström, Joakim. *Herrskapen och den lokala politiken. Eds socken ca 1650–1900*. Uppsala, 2006.
- Rian, Øystein., red. Leon Jespersen. ”Introduction: Government and Society in Early Modern Scandinavia 1560–1721”, i *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Odense, 2000.
- Thisner, Fredrik. *Militärstatens arvegods. Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*. Uppsala, 2007.
- Tilly, Charles. *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990*. Oxford; Cambridge Massachusetts, 1997.
- Ulväng, Göran. ”Indelningsverkets militära boställen. Vad vet vi egentligen?”. *Militärhistorisk tidskrift*, 2002.
- Wirilander, Kaarlo. *Officerskåren i Finland under 1700-talet*. Stockholm, 1964.

Det militära indelningsverket

– anpassning och problem under det stora nordiska kriget med särskild inriktning på det ständiga knektehållet

Roland Persson

Inledning

Jag har i en uppsats i Karolinska Förbundets Årsbok 2007 konstaterat att det inte var möjligt att anpassa det militära indelningsverket vad gällde den del som avsåg finansieringen av kavalleriet till de krav som ställdes under det stora nordiska kriget. Statsmakterna i Sverige lyckades inte att finna någon fungerande metod för uppsättandet av reservstyrkor då det ordinarie indelta kavalleriet togs i anspråk för uppgifter utanför rikets gränser.¹

I ett beslut den 26 april 1700 fastställde kungen att knekterotarna skulle tre och tre tillsammans prestera en extra knekt, så att nya infanteriregementen kunde tillskapas i varje provins. En utgångspunkt för uppsättandet av de nya regementena skulle vara att de ordinarie infanteriregementena som en grund lät visst manskap stanna kvar hemma i landet då regementena fördes över till fältuppgifter på andra sidan Östersjön.² Avsikten med denna uppsats är

-
1. Persson Roland, "Det militära indelningsverket - anpassning och problem under det stora nordiska kriget" i Karolinska förbundets årsbok (KFÅ) (Stockholm: Karolinska förbundet, 2007), ss. 90-94.
 2. Persson R., *Rustningar i Sverige under det stora nordiska kriget* (Lund: CWK Gleerup, 1975),

att analysera hur statsmakternas lösning på problemet att finna reserver till uppkomna luckor i infanteriet då detta togs i anspråk för uppgifter inom fältarmén i praktiken fungerade. Frågan gäller sålunda om det var möjligt att anpassa det militära indelningsverket till krigets krav vad gällde rekryteringen av reservstyrkor till infanteriet. Analysen kommer att inriktas på Östergötlands län, Kalmar län och Skaraborgs län. samt det skånska guvernementet.

Östergötlands län

Kungens ovan nämnda rustningsbeslut var landshövdingen i Linköping, Lars Eldstierna, tillhanda den 11 maj 1700.³ Landshövdingen påbjöd med anledning härav att knekterrotarna i Rysinge, Rägna och Skäderi socknar skulle sammansättas i Finspång den 12 juni 1700. Eldstierna avsåg att dessutom den 18 juni 1700 i Norrköping sätta samman rotarna vid Östgöta infanteriregementes Livkompani och Östanstångskompanierna⁴ vid samma regemente. En förutsättning för att knekterrotarnas rustningsarbete skulle kunna påbörjas var att rotarna var organiserade tre och tre. Eldstiernas initiativ i detta ärende tyder på att knekterrotarna ansågs oförmögna att på egen hand organisera sammansättningen, en oförmåga som naturligtvis försenade tremänningsrekryteringarna. Av allt att döma blev knekterrotarnas tremänningsrekryteringar trots landshövdingens åtgärder inte framgångsrika. I augusti tvingades han att förtydliga kungens rustningsbeslut angående vad som skulle bekostas av rotarna respektive med hjälp av knektarnas lega. I samma brev påpekades det att rotarnas manskap var kasserat vid kompanimöte och att dugliga karlar skulle anskaffas till nästa möte.⁵ Rustningsarbetet fortsatte att fortgå i långsam takt, varför landshövdingen i augusti och november 1700 erinrade om knekterrotarnas skyldighet enligt de order som ankommit från stats- och försvarsledningen. I början av oktober 1700 fick rotarna genom befallningsmännen en påminnelse om att skynda på med munderingspersedlarnas anskaffande.⁶ I juli 1700 hade

ss. 27-28.

3. Ibid., s. 74.

4. Ibid., s. 74.

5. Eldstierna till samtliga befallningsmän 1700-10-01, 1700-08-17, Eldstierna till samtliga befallningsmän utom Scheibe 1702-01-21, Eldstierna till kapten Boije 1701-05-01, Östergötlands landskanslis arkiv, brevkoncept. VaLA.

6. Publikation angående tremänningarna till häst och fot 1700-11-24. Eldstierna till samtliga befallningsmän 1700-08-17, 1700-10-01, Östergötlands landskanslis arkiv, brevkoncept. VaLA.

kungen klargjort hur han hade tänkt sig att de nya knektarna skulle formera nya infanteriregementen och vilka personer som skulle föra befälet över de nya regementena.

Tremänningsknektarna i Södermanland och Östergötland skulle bilda ett nytt infanteriregemente under ledning av Ernst Ludwig von Putbus, som tidigare hade varit överste vid ett svenskt regemente i Holland och därefter överstelöjtnant vid Änkedrottningens livregemente till fots.⁷ Delar av regementet skulle under våren 1701 transporteras till Livland, men innan dess skulle östgötaknektarna exerceras i Norrköping.⁸ Den 16 maj 1701 avseglade en bataljon av Putbus regemente till Livland.⁹ Sammanfattningsvis kan det konstateras att tremänningsknekerustningarna i Östergötland framskred i långsam takt. Rustningarna krävde som ovan framgått upprepade påstötningar på rotarna från ansvarigt håll.

Kalmar län

Kungens rustningsbeslut av den 26 april 1700 ankom till landskansliet i Kalmar den 13 maj 1700.¹⁰ Statsledningens planering gick ut på att tremänningsknektarna i Jönköpings, Kronobergs och Kalmar län tillsammans skulle formera ett nytt infanteriregemente under ledning av översten Nils Skytte, som tidigare hade varit kommandant i den lettiska staden Bauske och löjtnant vid Dalregementet.¹¹ Skytte planerade från Stockholm att i första hand ta emot och mönstra knektarna i Jönköpings och Kronobergs län och att därefter resa

-
7. Kungl. Maj:t till Lars Eldstierna 1700-07-18 med bilagd förklaring hur ryttarna och knektarna skall uppsättas och vilka personer är förordnade dem att kommendera, Östergötlands landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från Kungl. Maj:t och kollegier. VaLA, A. Lewenhaupt, Karl XII:s officerare, s. 524.
 8. Eldstierna till Ernst Ludwig von Putbus 1701-01-09, Östergötlands landskanslis arkiv, brevkoncept. VaLA, Eldstierna till magistraten i Norrköping 1701-02-13, Östergötlands landskanslis arkiv, brevkoncept. VaLA.
 9. Eldstierna till statskontoret 1701-05-19, Östergötlands landskanslis arkiv, brevkoncept. VaLA.
 10. Defensionskommissionen till Bleckert Wachtmeister 1700-05-07 med bilagt Kungl. Maj:ts beslut 1700-04-26, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från Kungl. Maj:t och kollegier. VaLA.
 11. Kungl. Maj:t till Bleckert Wachtmeister 1700-07-18 med bilagd förklaring hur ryttare och knektar blivit fördelte och vilka personer som dem är förordnade att kommendera, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från Kungl. Maj:t och kollegier. VaLA, A. Lewenhaupt, Karl XII:s officerare, s. 637.

till Kalmar län.¹² Skyttes regemente skulle enligt planerna embarkeras den 8 oktober 1700.¹³ Ansvaret för rekryteringarna i Kalmar län delegerades ganska snart till majoren vid tremänningsregementet, Otto Ehrenberg.¹⁴ Roteböndernas rustningsarbete blev inte framgångsrikt, vilket framgår av att Skytte genom landshövdingen Wachtmeister påpekade för rotarna att de snarast skulle ombesörja att knektarna blev marschfärdiga.¹⁵ Ett påpekande från kaptenen vid Skyttes regemente, Carl Macklier, att knektemanskapet var odugligt och att rotarna skulle anskaffa dugliga karlar meddelades rotarna också via landshövdingen.¹⁶ Kommendanten på Kalmar slott Salomon von Königsfelt¹⁷ vikarierade i början av år 1701 för Bleckert Wachtmeister som landshövding, och kom då i beröring med tremänningsrekryteringarna genom att Nils Skytte begärde av honom att order skulle utgå till rotebönderna att knektarna utan dröjsmål skulle förses med munderingssorter enligt en särskild specifikation. Arbetet med att förse knektarna med godtagbara munderingssorter försvårades av att både rotebönder och knektar använde sig av munderingarna privat i det dagliga arbetet vid roten varigenom munderingssorterna blev utslitna.¹⁸

Så sent som sommaren 1713 var ledningen vid tremänningsregementet osäker beträffande ett framgångsrikt resultat av knekterustningarna i Kalmar län, men man hade förhoppningar att knektarna stod färdiga att avgå närhelst order härom kom.¹⁹ Wachtmeister sammankallade till ett möte i Kalmar med knekterotarna för att motivera den nya rustningspålagan och sammansätta rotarna tre och tre.²⁰ Det är tydligt att knekterotarna på egen hand inte lyckades

12. Nils Skytte till Bleckert Wachtmeister 1700-08-08, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från diverse regementen. VaLA.

13. Nils Skytte till Bleckert Wachtmeister 1700-09-18, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från diverse regementen. VaLA.

14. Nils Skytte till Bleckert Wachtmeister 1700-07-02, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från diverse regementen. VaLA.

15. Nils Skytte till Bleckert Wachtmeister 1701-09-18, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från diverse regementen. VaLA.

16. Carl Macklier till Bleckert Wachtmeister 1701-09-29, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från diverse regementen. VaLA.

17. A. Lewenhaupt, Karl XII:s officerare, s. 373.

18. Nils Skytte till Salomon von Königsfelt 1701-04-01, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från diverse regementen. VaLA, Nils Skytte till Bleckert Wachtmeister 1701-02-14, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från diverse regementen. VaLA.

19. Carl Chronstierna till Salomon von Königsfelt 1713-08-11, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från diverse regementen. VaLA.

20. Bleckert Wachtmeister till Kungl. Maj:t 1700-05-30, Kalmar landskanslis arkiv, brevkoncept. VaLA.

organisera sig tre och tre, vilket till en del förklarar varför knekterrustningarna i länet inte var framgångsrika utan drog ut på tiden, En annan bidragande orsak till att rustningarna gick långsamt var att ett av de ansvariga befälen vid tremänningsregementet, kaptenen Carl Macklier, olovligen avvek från sitt kompani för att resa till Stockholm. Utvecklingen gjorde att landshövdingen i augusti år 1700 fann anledning att påminna om att knekterrustningarna skulle fullständigast. I september gick en ny påminnelse ut angående knekterrustningarnas färdigställande. Påminnelsen denna gång avsåg knektarnas gehäng och kruthorn.²¹ Det är tydligt att tremänningsknekterrekryteringen i Kalmar län gick långsamt trots ett energiskt arbete från landshövdingens sida för att påskynda rustningarna.

Skaraborgs län

Kungens rustningsbeslut av den 26 april 1700 föranledde landshövdingen i Skaraborgs län, Harald Strömfelt, att den 15 maj expediera direktiven i detta och att i samtliga länets häradar påbörja arbetet med rekryteringen av tremänningsknektar, men han mötte svårigheter på grund av att tillgången på manskap var dålig, vilket gjorde att han i vissa fall tvingades acceptera kortväxta knektar. I övrigt fanns mest äldre bönder att tillgå men dessa kunde inte tas ut eftersom jorden i så fall riskerade att falla i ödesmål enligt Strömfelts åsikt. En tidigare ej så vanligt förekommande långsiktig omsorg om det ständiga knektehållet framträdde således.²² Synpunkten måste ha gjort att knekterrekryteringen drog ut på tiden och försenades. En speciell svårighet var att det uppstod problem att anskaffa rockar av vallmar till knektarna. Strömfelt gav order att rotarna till sin tremänning skulle anskaffa 10 alnar vallmar. Rotarna fick även order att i övrigt utrusta knektarna på ett fullständigt sätt. Strömfelt påpekade också för rotarna att de måste anskaffa dugligt manskap.²³

Klagomål framfördes mot tremänningsknektarna att de privat och dagligen använde de kläder som rotarna försett dem med för att användas i militära

21. Bleckert Wachtmeister till befallningsmännen Drangell, Collin och Traneus 1700-08-27, 1700-09-03, Bleckert Wachtmeister till defensionskommissionen 1701-10-17, Kalmar landskanslis arkiv, brevkoncept. VaLA

22. Strömfelt till defensionskommissionen 1700-07-04, Skaraborgs landskanslis arkiv, brevkoncept. GLA, R. Persson. *Rustningar i Sverige...*, s. 71.

23. Strömfelt till defensionskommissionen 1700-08-18, Strömfelt till samtliga befallningsmän 1700-10-09, Strömfelt till översten Köhler 1700-09-15, Skaraborgs landskanslis arkiv, brevkoncept. GLA.

aktiviteter. Landshövdingen gav därför order att klädespersedlarna skulle hållas i säkert förvar hos roten.²⁴ Man kan konstatera att tremänningsknektningarna i Skaraborgs län drabbades av flera olika komplikationer och att det inte gick att rekrytera dessa knektar snabbt. Verkställandet drog ut på tiden. Detta framgår indirekt av att landshövdingen som ovan framgått upprepade gånger tvingades framföra påminnelser till rotarna.

Det skånska guvernementet

Kungl. Maj:ts rustningsbeslut av den 26 april 1700 ankom till guvernementsförvaltningen i Malmö den 14 maj 1700.²⁵ Ganska snart därefter påminde defensionkommissionen guvernören Rehnskiöld om verkställandet av kungens rustningsbeslut och begärde att få bli underrättad om vad som var utträttat. Kommissionen ville få sig tillsänt rullor på manskapet så att man kunde se hur starka de nya enheterna skulle bli.²⁶ Av de i skånska guvernementskansliets arkiv bevarade koncepten till avgående skrivelser att döma skickades det inte någon rapport under åren 1700-1701 till defensionkommissionen angående rekryteringen av tremänningsknektarna.²⁷ Att rekryteringen av tremänningsknektar i Skåne inte var framgångsrik framgår också av att det inte finns några mönsterrullor bevarade över de skånska tremänningarna till fots.²⁸ Sammanfattningsvis kan man konstatera att en anpassning av det ständiga knektehållet i Skåne till krigets krav inte var möjlig.

Sammanfattning

Det är uppenbart att det militära indelningsverket vad gällde det ständiga knektehållet inte klarade de påfrestningar som det stora nordiska kriget medförde. Det var inte möjligt att snabbt anpassa detta statsfinansiella system till krigets krav. Knektrotarna var i vissa fall oförmögna att på egen hand organisera sig tre och tre. Detta medförde givetvis att rustningarna fördröjdes. Det har också belagts att det förekom att knektarnas klädespersedlar användes

24. Strömfelt till defensionskommissionen 1700-11-10, Skaraborgs landskansli arkiv, brevkoncept. GLA.

25. Persson, R. *Rustningar i Sverige...*, s. 126.

26. Defensionkommissionen till Carl Gustaf Rehnskiöld 1700-06-13, skånska guvernementskansliets arkiv, inkomna skrivelser från defensionskommissionen. LLA.

27. Skånska guvernementskansliets arkiv koncept 1700-1701. LLA.

28. Enligt uppgift 2008-08-25 från Krigsarkivet.

privat i arbetet vid roteböndernas gårdar, vilket måste ha förorsakat dröjsmål i rustningsarbetet, liksom förhållandet att det ansvariga befälet kunde ta sig friheten att avvika från sina uppgifter. Detta var svagheter i systemet vilka bidrog till att det militära indelningsverket fungerade dåligt i krigstid. Att kläderna enbart skulle utnyttjas vid militära aktiviteter var uppenbarligen inte en under fredstid inarbetad princip inom det ständiga knektehållet, vilket var en brist, som fick negativa konsekvenser i krigstid. Det kan konstateras att det inte var möjligt att snabbt pressa fram extra militära resurser ur det karolinska indelningsverket, vilket felaktigt påstås i modern historieforskning.²⁹

Källor och litteratur

ARKIVKÄLLOR

Länsstyrelsens i Östergötlands län arkiv. Landskansliets arkiv
Länsstyrelsens i Kalmar län arkiv. Landskansliets arkiv
Länsstyrelsens i Skaraborgs län arkiv. Landskansliets arkiv
Skånska guvernementskansliets arkiv

LITTERATUR

Persson, Roland. ”Det militära indelningsverket-anpassning och problem under det stora nordiska kriget”, *Karolinska förbundets årsbok (KFÅ)*. Stockholm: Karolinska förbundet, 2007.
Persson, Roland. *Rustningar i Sverige under det stora nordiska kriget*. Lund: CWK Gleerup, 1975.
Hans Landberg, ”Kungamaktens emancipation”, *Scandia*, band 35, häfte 2 1969.

29. Landberg, Hans, ”Kungamaktens emancipation” i *Scandia*, band 35, häfte 2 (1969), ss. 93-95.

Riksdagen, MO och försvarets demokratisering 1914-1945

En studie i reformsträvanden och
Militieombudsmannens (MO) verksamhet

Kent Zetterberg

Inledning

Politikerna och försvaret som ett demokratiskt problem

Denna studie av riksdagen och MO-ämbetet 1914-1945 gäller en del av ett klassiskt demokratiskt problem: nämligen regeringens och folkrepresentationens insyn och kontroll över de väpnade styrkorna (det militära försvaret). Den gäller även en rad aktuella forskningsteman som konstruktionen av manlighet, kulturellt och socialt kapital (Bourdieu), professionalisering, medborgarskap och rättssäkerhet, institutionalisering och demokratisering. Den militära organisationen i det moderna samhället kännetecknas av en centraliserad ledning, hierarkisk organisation, auktoritet och lydnessplikt vilket gör försvarsmakten till ett starkt målmedvetet instrument, sammanhållet av en professionell utbildning och kåranda och därav följande tendens till isole-

ring och viss självtillräcklighet i förhållande till samhället i övrigt (den civila sektorn). Just dessa egenskaper kan göra det svårt för ett lands civila styre att få en god insyn och kontroll över militärapparaten om inte militären själva är inställda på ett gott samarbete och lojala mot regeringsmakten (statsledningen). Svårigheterna att styra krigsmakten/försvarsmakten går som en röd tråd genom svensk försvarspolitik under 1900-talet, inte minst på myndigheternas /ämbetsverkens självständiga ställning enligt författningen, förbudet mot s k ministerstyre enligt författningen och de relativt små regeringsdepartementen i Sverige. Den militära sektorn har alltid varit svårstyrd och är idag den största statliga myndigheten sedan hela Försvarsmakten från 1994 slogs samman till en myndighet.¹ Sett från synpunkten av civil styrning, insyn och kontroll innebär den militära organisationen, hierarkin och lydnessplikten ett demokratiskt problem, särskilt när den kombineras med långtgående uttryck för en militär kåranda. Samtidigt är den centraliserade ledningen, disciplinen och väl utvecklade interna kommunikationer förutsättningarna för att det militära försvaret kan verka i en krigssituation. Krigsmakten utgör en av samhället legaliserad, välorganiserad ”våldsapparat” med bestämda premisser för att kunna fungera.²

*Kungamaktens prerogativ*³

Ser vi till Sverige så har militären sedan 1809 förhållit sig lojal till statsmakten och har undvikit att direkt intervensera i politiken. Omvänt skötte militären länge av tradition autonomt sin löpande verksamhet utan direkt inblandning från regering och riksdag annat än i form av de yttre anslagsramarna och be-

1. Om den politiska styrningen av försvaret/den militära sektorn i Sverige sedan 1600-talet se: Böhme Klaus Richard, Huldt, Bo, Zetterberg, Kent, m.fl., De två kulturerna. *Om den civila och militära sektorers försök att styra varandra under fyra sekler*, SOU 1996:130 (Stockholm; Fritzes, 1996). Se även: Haldén, Eva, *Den svåra konsten att reformera* (Stockholm: FHS, 2007).
2. Om militärens roll i det moderna samhället (professionalisering, politik, makt och inflytande) se: Abrahamsson, Bengt, *Militärer, makt och politik* (Vänersborg: 1972) (ny utgåva: *Militärer, makt och politik* (Stockholm: FHS, 2005)), om den civila kontrollen, s. 179-181. Ett klassiskt arbete om militärens roll i politiken är: Finer, Samuel E., *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics* (Penguin, 1962). (Sv. övers.) *Militärens roll i politiken* (Lund: Aldus, 1969). Se även: Bolin, Anna, *Political-military relations: an introduction to a field of study* (Stockholm: FHS, 2004).
3. Prerogativ = företrädesrätt, d.v.s kungamaktens företräde enligt den gamla svenska författningen, regeringsformen 1809, RF 1809. Enligt denna ”ägde Konungen allena styra riket, dock efter inhämtande av råd av sina rådgivare”.

slut om organisationen i stort. Mot slutet av 1800-talet ändrades dock bilden och politikerna började intervensera alltmer inom den militära sektorn, inte minst när det gällde rättsförhållanden, förvaltning och skötsel av materiel, ekonomi mm.

I skydd av kungamakten kunde militären i Sverige dock länge hävda sin ställning utanför direkt civilt styre och kontroll (försvarsministrarna var militärer fram till Karl Staaffs regering 1911), men i takt med det moderna samhällets utveckling skedde här en uppluckring.⁴

Kungamakten och militären

I Sverige hade säkerhetspolitiken av tradition varit kungamaktens särskilda område vilket efter sekelskiftet mer och mer övergick på den sittande ministären, d v s här hade regeringen en stark ställning gentemot riksdagen. Även om riksdagens inflytande på utrikespolitiken ökade under mellankrigstiden blev den dock aldrig stark under perioden 1914-1945. Under världskrigen 1914-1918 och 1939-1945 kan man hävda att riksdagens inflytande på utrikes- och försvarspolitik (säkerhetspolitiken) snarast minskade som en följd av de pressade förhållandena, med en ökad centralisering av beslutsfattandet till regeringarna som följd, bl.a. genom fullmakts- och beredskapslagar.⁵

Ser man till riksdagens inflytande över försvaret står det klart att besluten om anslag och organisation vilade på regering och riksdag efter beredning i regeringskansliet, ofta med större parlamentariska utredningar. Denna ”rampolitik” följdes dock sällan upp av löpande utvärderingar av vad man fick för pengarna. Här överlät riksdagen på regering och militära myndigheter att sköta verksamheten. En viss kontroll kunde visserligen förekomma genom enstaka undersökningskommissioner, men dessa kan inte sägas ha lämnat bestående spår i form av en ökad parlamentarisk kontroll.

I själva verket var försvaret sannolikt det område där riksdagen hade de sämsta möjligheterna till verklig insyn och kontroll samtidigt som starka grup-

4. Se: Böhme K. R., Huldt, B., Zetterberg, K., m.fl., *De två kulturerna....* Om Karl Staaff se: Zetterberg, K., *Militärer och politiker. En studie i de svenska försvarsberedningarna 1911-1914* (Lund: Militärhistoriska förlaget, 1988).

5. Om riksdagen och utrikespolitiken se: Brusewitz, Axel, *Sveriges riksdag*, band XV (Stockholm: Svenska, 1938), som främst behandlar riksdagens rätt att förklara krig, traktaträtten, regeringsmeddelanden, hemliga utskottet och utrikesnämnden. Den senare tillkom 1921 som en demokratisk reform. Om fullmaktslagarna m.m. se: Zetterberg, K., *Liberalism i kris. Folkpartiet 1939-45* (Stockholm: Liber, 1975), ss. 32-34, 96-98, 209-211.

peringar i den svenska riksdagen under perioden 1914-1945 var kritiska till både försvarets storlek, dess organisation och skötsel vilket bl a tog sig uttryck i nedrustningsbeslutet år 1925.

Politikernas främsta kontrollmöjlighet var och förblev försvarsanslagen och deras inriktning medan man hade små möjligheter att följa hur de militära myndigheterna använde anslagen löpande och hur försvarets effektivitet utvecklades. Enstaka grupper och riksdagsmän med specialkunskaper kunde visserligen göra punktinsatser, men på det hela taget överlät riksdagen på militären att förvalta de givna anslagen efter yrkeskårens egna professionella bedömningar och med regeringen som en sorts observatör av den löpande verksamheten i vilken man sällan ingrep. (Utnämningar var dock en möjlighet till påverkan).⁶

Trots det demokratiska genombrottet - eller kanske tack vare detta - kunde den professionella yrkeskåren, militären (främst officerskåren), snarast stärka sitt kunskapsmässiga övertag gentemot regering och riksdag p g a den snabba tekniska och organisatoriska utvecklingen 1914-1945. Det gjorde det svårt för politikerna att leva upp till paroller om ett mer demokratiskt försvar. Vänsterpolitikernas traditionella misstro mot "militarismen" paradades i Sverige med en insikt om svårigheterna för regering och riksdag att kunna etablera samma insyn och kontroll över försvaret som på de civila sektorerna.

Mot den bakgrunden är det inte förvånande att man med hänvisning till det internationella läget (avspänningen) ansåg sig kunna skära ned den militära organisationen 1925. Genom nedrustningen ansåg vänstern även att det sannolikt skulle bli lättare att ändra försvarets ställning i samhället, d v s befälsrekryteringen kunde breddas, officerskårens aristokratiska dominans minska, en rad s k rangregementen försvinna och en "avmilitarisering" skulle prägla samhället efter tidigare epoker.⁷

Demokratisering, kultur och mentalitet inom försvaret

Uttryckt med den franske sociologen Pierre Bourdieus termer hoppades den svenska vänstern att kunna förändra de grundläggande dispositionerna och positionerna för olika grupper inom det svenska försvaret och på sikt genom

6. För principresonemanget se: Abrahamsson B., *Militärer, makt och politik*, ss. 186-188.

7. Om nedrustningsbeslutet 1925 se: Wieslander, Hans, *I nedrustningens tecken* (Lund: Gleerup, 1966). Se även: Danius, Lars, *Samhället och försvaret 1809-1955* (Stockholm: MLF, 1956), ss. 102-104; Böhme, Klaus Richard, "Huvuddragen i svensk försvarspolitik 1925-45" i Bo Hugemark (red.), *Neutralitet och försvar* (Stockholm: 1986).

att bygga upp ett folkförsvar kunna förändra och förvandla kulturellt kapital, habitus och fält för hela det svenska försvaret och dess utövare.⁸ Försvaret skulle inte längre vara exponent för kungamakten, adeln, godsägarna och högern ("överklassen") utan skulle tjäna hela folket och på sikt bli ett demokratiseringsförsvar och en folkuppfostrare av rang. I takt med det svenska samhällets omdaning med den snabba industrialiseringen och urbaniseringen kring sekelskiftet 1900 och framåt spred sig sympatierna för det synsättet till allt större grupper i det svenska samhället. 1921 var den politiska demokratin genomförd i Sverige genom författningsändringar.

Försvaret skulle bättre integreras med det civila samhället och de värnpliktigas rättssäkerhet och status höjas. Samtidigt kunde värnplikten användas som "ett folkuniversitet" i syfte att utjämna motsättningar mellan olika folkgrupper och att höja utbildningsnivån på skilda fält. Några belysande exempel - beväringarna från land och stad mötte ibland för första gången under sin värnplikt den moderna civilisationens framsteg i form av lakan i sängarna och tandborstar. Förundrade lyssnade man även på föredrag inom "medborgarkunskap" och fick en snabbkurs om Sverige och världen, förvaltning och ekonomi, som kunde öppna helt nya vyer och sporra till egen utbildning och bli början på en utbildningsgång.

Ännu mer lärde de värnpliktiga sig ofta på det tekniska området, alltifrån att köra bil till att hantera moderna maskiner och verktyg av skiftande slag, vilket kom till stor nytta hemmavid efter militärtjänstens slut. Redan byggandet av Göta kanal ca 1810-1832 av militära enheter var här en jättelik teknisk skola både för svensk ingenjörskonst och för bondesamhället i stort. De första civilingenjörerna i Sverige utbildades av militären (på Karlberg), vilket är några exempel på militären som föregångare gentemot det civila samhället, inte minst på det tekniska området.⁹

Vad gäller demokratiseringen av det svenska försvaret under 1900-talets första hälft såg många politiker, inte minst inom vänstern, det som en viktig uppgift att "civilisera" kvardröjande, barbariska inslag i den militära mentali-

8. Bourdieu har utvecklat begreppet kulturellt kapital i en rad arbeten, se t.ex.: Bourdieu, Pierre, *Kultursociologiska texter* (Stockholm: Symposion, 1993).

9. Zetterberg, K., "Teknik i takt med tiden" i *Militärhistorisk tidskrift* (1986), ss. 119-120. Om Göta kanal se arbeten av Strömbäck, Lars, *Baltzar von Platen, Thomas Telford och Göta kanal* (Stockholm: Symposium graduale, 1993); Segrell, Björn, *Göta kanals okända kulturarv: lokal kunskapsuppbyggnad för kulturturism inom Göta kanal-korridoren* (Linköping: Linköping University Electronic Press, 2001); Swahn, Will, *Göta kanal 175 år* (Stockholm: Liber, 2007).

teten och kulturen (kroppsstraff, pennalism, övergrepp, långtgående skråanda mot det civila samhället etc.). Sådana tankar om en demokratisering och civilisering av den militära sektorn var inte ovanliga i försvarsdebatterna från sekelskiftet 1900 och framåt.

Samtidigt fanns det inom de militära befälskårerna och på högerpolitiskt håll en kvardröjande skepsis mot ”demokratiska experiment” inom försvaret, där man i stället betonade krigets krav, ordersystemet och pliktuppfyllelsen mot riket, men även kunde ha viss förståelse för att söka rensa ut ”barbariska inslag” i den militära utbildningen och kulturen, vilket man dock såg som en långsam process på sikt.¹⁰

Eftersom försvaret sannolikt var den sektor, som det var svårast att nå en effektiv parlamentarisk kontroll över, kunde det från demokratiska utgångspunkter ses som fördelaktigt, inte minst i fredsoptimismens 1920-tal, om den militära organisationen kunde begränsas eller i grunden omgestaltas. Detta förblev dock i stort en vänsterutopi.

Hela tiden var det nödvändigt att väga detta önskemål mot den säkerhetspolitiska bedömningen av Sveriges läge i stort. Resultatet känner vi. 1925 års nedrustning ersattes av 1936 års försvarsbeslut (en partiell upprustning) som endast hade hunnit påbörjas i liten skala när det andra världskriget bröt ut 1939.

Drömmen om en europeisk fred och nedrustning falnade efter 1920-talet och 1936 var det dags för Sverige att långsamt börja återta en del av sin försvarskraft. Parallellt med dessa försvarsbeslut kom riksdagen i ökad utsträckning att intressera sig för försvarets fögderi i fråga om anslag, effektivitet, relationerna mellan befäl och trupp och andan och mentaliteten inom sektorn i förhållande till idealen om folkförsvar och demokrati mm.¹¹

Riksdagens insyn och kontroll av försvaret

I denna studie kommer riksdagens insyn och kontroll av försvaret att stå i centrum för analysen. Med kontroll avses här tre funktionskontroller av den militära sektorn:

10. Om Bourdieu se: *Kultursociologiska texter*. Om försvarsdebatten 1920-35 se: Danius, L., *Samhället och försvaret...*; Wieslander, H., *I nedrustningens tecken*; Hugemark, B. (red.) *Neutralitet och försvar*; Tingsten, Herbert, *Den svenska socialdemokratins idéutveckling I-II* (Stockholm: Tiden, 1967), kapitlet ”Försvaret”; Thulstrup, Åke, *Reformer och försvar* (Stockholm: Bonniers, 1938).

11. Om 1936 års försvarsbeslut se: Danius, L., *Samhället och försvaret...*, ss. 141-143, Böhme, K. R., ”Huvuddragen i svensk...”, not 6.

- 1) Rättskontrollen - individens skydd och rättigheter i det militära systemet
- 2) Förvaltningskontrollen - skötseln och redovisning av verksamheten vid förband, skolor mm
- 3) Effektivitetskontroll (budgetkontroll) - försvarets skötsel i stort, tendenser till slöseri och ineffektivitet i verksamheten.
- 4) Styrningskontrollen. Här gällde frågan främst den yttre ramstyrningen av försvaret, d v s i praktiken att försvaret följde fattade riksdagsbeslut och inte överskred budgetramarna. Den politiska styrningen av försvaret skulle givetvis även följa grundlagarnas maktfördelning

(RF, RO). Uppföljningen av styrningen och kontrollen var ett viktigt men svårt fält.¹²

JO och MO

Riksdagens justitieombudsman (JO-ämbetet) inrättades 1809 i samband med tillkomsten av 1809 års regeringsform. JO skulle utöva tillsyn över lagarnas efterlevnad av domare och ämbetsmän. Konstitutionsutskottet talade i sitt memorial 1809 om JO som ”väktare över lagarnas efterlevnad” med uppgift att även bevaka ”folkets allmänna och individuella rättigheter”. För att kunna fullfölja sitt arbete gavs JO rätt att övervara domstolars och myndigheters överläggningar och beslut och att få tillgång till relevanta handlingar. JO fick dessutom befogenhet att väcka åtal för olagligheter vid ämbetsutövning eller underlåtenhet att fullgöra ämbetsplikt. JO-ämbetet gavs en stor politisk betydelse och sågs som en av garanterna för maktbalansen mellan kung (regering) och riksdag. Då regeringen redan hade justitiekanslern för tillsyn av ämbetsmännen ansågs det lämpligt att riksdagen fick en ombudsman med liknande uppgifter. Sedan 1809 har Sverige därmed haft en *legal dubbelkontroll* med JK som Kunglig Maj:ts och regeringens högste tillsynsman och med JO som riksdagens.¹³

Vid början av 1900-talet hade JO utvecklats till att även bli en instans till vilken allmänheten kunde vända sig med klagomål mot myndigheter och tjänstemän. JO:s roll som konstitutionell garant hade däremot minskat i betydelse. Under de första hundra åren verkade JO främst genom egna initiativ, bl.a. genom inspektioner och granskningar av handlingar (t ex fånglistor).

12. Se även: Eva Haldén, *Den svåra konsten att reformera* (Stockholm: FHS 2007).

13. *JO-ämbetet. En översyn SOU 1985:26* (Stockholm: 1985), s. 57.

Antalet klagomål var under denna epok lågt, eller ca 7000 på 100 år, vilket på 1980-talet motsvarar vad som kommer in på ca två år. Under samma period beslutades om ca 1050 åtal, vilka rörde förseelser och felaktighet av mer allvarlig art som hade upptäckts vid JO:s inspektioner och kontroller.

Vid ringare förseelser uppstod däremot en praxis att ersätta åtal med en erinran till vederbörande tjänsteman vid felaktig eller olämplig behandling av tjänsteärenden. Denna s.k. *erindringspraxis* blev på 1900-talet den vanligaste formen för JO:s ingripanden.¹⁴

Dessa s.k. ”prickningar”, i stället för åtal, kom också att spela en stor roll i MO:s ämbetsutövning. Genom erinringar kunde MO markera sitt och riksdagens missnöje i enskilda fall och i fråga om principer, rutiner, metoder m m varvid det förutsattes att saken inte skulle upprepas eller att snara rättelser skulle ske. Med penna, papper och telefon kunde MO således påverka både uppåt mot statsmakterna och nedåt inom försvaret.

Perioden 1901-1915: Försvaret och reformer. MO-ämbetet inrättas

En militieombudsman (MO) skild från justitieombudsmannen (JO), var ett gammalt liberalt krav, som under den liberala regeringen Staaff 1911-1914 fördes närmare sitt förverkligande. I samband med den stora försvarsuppgörelsen vid första världskrigets utbrott i augusti 1914 togs frågan upp på nytt och ledde till resultat. 1915 års riksdag antog ett förslag om inrättande av ett MO-ämbete som en riksdagens särskilda kontrollmyndighet över försvarsväsendet.¹⁵

Genom 1901 års härordning infördes allmän värnplikt och en plan antogs för en modernisering och utbyggnad av det svenska försvaret. Efter unionsupplösningen 1905 påskyndades upprustningen under högerregeringen Arvid Lindman (1906-1911) men därefter gick den liberala regeringen Karl Staaff (november 1911-februari 1914) in för ett status quo och en allsidig utredning av det framtida försvaret.¹⁶ MO-ämbetets tillkomst historia och doktrindiskussionen har behandlats av Rolf Nygren i en avhandling 1977. Av Nygrens resultat är följande av särskild vikt för denna studie:¹⁷

14. Ibid., ss. 57-58.

15. *Militieombudsmannens årsberättelser 1916* (Riksdagstrycket), ss. 17-19; Nygren, Rolf, *Disciplin, kritikrätt och rättsäkerhet* (Uppsala: akademiska avhandling, 1977), ss. 213-215.

16. Se vidare: Zetterberg, K., *Militärer och politiker. En studie i de svenska försvarsberedningarna 1911-1914* (Lund: Militärhistoriska förlaget, 1988), ss. 22-24, 87-89.

17. Nygren, R., *Disciplin...*, ss. 22-24.

- Den militära rättssäkerhetsdebatten kan i Sverige föras långt tillbaka i tiden. En skiljelinje blev 1878 års riksdag då lantmannapartiet krävde en reformering av krigslagarna i utbyte mot en utökad övningstid för de värnpliktiga, vilket ledde till en reform 1881. Denna reform blev dock endast marginell: fortfarande avgjordes nio av tio rättsfall av förbandschef i disciplinär ordning utan medverkan av militärjurist. Krigslagarna kännetecknades dessutom av stränga straff även för ringa förseelser, en viss godtycklighet i rättstillämpningen och ett klart inskränkt juristinflytande.
- Vid 1901 års riksdag motionerade de ledande liberalerna Adolf Hedin och Karl Staaff om en reformering av krigslagsstiftningen och ett ökat civilt inflytande inklusive humanare straff. Staaff utvecklade nu kravet på en Militieombudsman, som dels skulle vara rättsövervakande (disciplin- och rättsfrågor inklusive behandling av underlydande), dels skulle innefatta en fackmilitär kontroll (effektiv utbildning, förvaltning och underhåll). Det senare kravet var ett inslag i Staaffs allmänna reformsträvanden rörande det militära försvaret, som dels gällde en effektivare militär planering och budgetkontroll, inkl en bättre samordning av vapengrenarna och en gemensam försvarsplan, dels ett effektivare utnyttjande av försvarsanslagen i den löpande verksamheten.¹⁸

På konservativt håll hade man svårt att acceptera vänsterns efterhand ökade krav på ett MO-ämbete när det gällde Staaffs andra led, d v s MO:s roll som fackmilitär granskare. Däremot var man beredd att acceptera en ökad parlamentarisk kontroll av den militära förvaltningen och av delar av rätts- och disciplinfrågekomplexet. I valet 1907 krävde liberalerna nya krigslagar och beslut om MO samt en omedelbar granskning av försvarets allmänna förhållanden genom en parlamentarisk civilkommission. Kraven hade nu fått ökad tyngd efter en serie militära rättsaffärer och skandaler, som hade visat på godtycklighet i rättstillämpningen, behovet av humanare straff, bristande kontroll av anslag, brister i förvaltning, sjukvård, ekonomiskt slöseri mm.

Särskilt graverande var flera fall av misshandel av underlydande (t ex ”Hästgardesaffären - fysisk misshandel som led i utbildningen”) fall av gunstlingskap och orättvis befordran, dålig eller usel sjukvård, förbud för politisk opinionsbildning (affären Rickard Sandler, känd socialdemokrat) och mun-

18. Zetterberg, K., ”Borggårdskrisen i ny belysning” i *Utrikespolitik och historia*. Festskrift till W M Carlgren etc. (Stockholm: Militärhistoriska förlaget, 1987), ss. 347-349.

kavle på militär fackkritik (affären Gustaf Kraak rörande en skarp kritik mot flottans personalvård och disciplinförhållanden). Graverande från ekonomisk synpunkt var anslagsöverskridanden i fråga om fästningsbyggen (Boden, Rindö m.fl.), som uppenbart berodde på en bristande militär planering, dålig kostnadskontroll m m.¹⁹

Inför de starka kraven på en ökad politisk styrning och kontroll av försvaret gick regeringen Arvid Lindman med på en kompromiss och tillsatte en *Civilkommission* för granskning av i första hand rätts- och disciplinfrågorna. Samtidigt reformerades krigslagarna så att yttrandefriheten stärktes, straffet mörk arrest borttogs och en viss humanisering skedde i fråga om disciplinförfarandet. Enligt Rolf Nygren återställde Civilkommissionen härigenom snabbt förtroendet för försvaret hos riksdagen samtidigt som högern försiktigt närmade sig den liberala kontrollståndpunkten, d v s inrättande av ett MO-ämbete och en vidgad kontroll av den militära verksamheten.²⁰ Mot den bakgrunden kunde högern sedan lättare acceptera MO-ämbetets inrättande i samband med krigsutbrottet hösten 1914 då högern fick igenom en upprustning ("borgfreden") medan vänstern i gengäld fick igenom sitt gamla reformkrav i fråga om MO.

Rolf Nygren menar att MO-ämbetets tillkomst var en komplicerad process där studiet av rättsutvecklingen måste kombineras med en politisk analys. Han anser att rättsbegrepp som "humanitet", "likhet inför lagen" och "rättssäkerhet" användes som honnörsord av aktörerna (konservativa, liberaler, militärer) och att de kopplades till allmänna strävanden på de politiska och sociala områdena. Detta märktes tydligast hos liberalerna (vänstern) där kravet på individens politiska och sociala frigörelse var en röd tråd i argumenteringen.²¹

MO-ämbetet 1915-1967 – en utbrytning ur JO-ämbetet

Genom 1915 års reform bröts försvaret ut från JO:s tillsynsområde. Nu inrättades ett särskilt ämbete, Militieombudsmannen, MO, för försvaret med samma befogenheter som JO. En nyhet i ämbetenas instruktioner var att *åtalseftergift* kunde meddelas där någon ansågs ha felat av "ovarsamhet eller

19. Nygren, R., *Disciplin...*, ss. 92-94, 141-143. Om byggandet av Bodens fästning se jubileumsverket *Boden: Fästningen, garnisonen, samhället* (Västervik: Bodens artilleriregementes historiekommitté 1990).

20. Nygren, R., *Disciplin...*, ss. 224-225.

21. *Ibid.*, ss. 225-227.

utan vrång avsikt”.²² Det öppnade möjligheter för ”prickningar” utan vidare påföljd och blev en metod som kom att följas ofta i framtiden.

Mot den nu givna bakgrunden står det klart att MO-ämbetet kom att utformas i nära anslutning till JO-ämbetets beprövade organisation och inriktning. Ett karaktäristiskt drag var en passiv kontrollfunktion och att *sanktionsmöjligheterna* mot felande tjänstemän hade differentierats efterhand. Klagomålen från enskilda växte nu i det moderna samhället på alla fält. Detta gav JO och MO-ämbeten en klart folklig anknytning i direkt anslutning till folkets valda ombud, riksdagen. Det var ett inslag i en svensk samhällsutveckling och en del av en specifik svensk politisk tradition. Dessa granskningsmyndigheter kom att väcka stort intresse utomlands och efterhand fick ombudsmännen efterföljare i andra länder.

När MO började sitt arbete 1915 var arbetsmetodikerna således densamma som för JO, d v s inspektioner och granskningar på MO:s eget initiativ, kompletterade med handläggning av ärenden som gällde klagomål från enskilda (allmänheten). Sanktionsmöjligheterna var följande:

- Åtal, vanligen genom JK:s försorg
- Erinran vid mindre allvarliga fall
- Åtalseftergift då ovarsamhet och ingen ”ond avsikt” ansågs ha förelegat.

En fjärde möjlighet gällde omedelbara rättelser av brister, t.ex. vid bristande protokollsföring, utförande av nödvändiga reparationer mm. Både JO och MO kunde i sina inspektionsprotokoll notera att rättelser hade erhållits på platsen. I sådana fall fungerade inspektionerna som kombinerade kontroll- och uppföljningsinstrument. Bristerna påtalades och dessa blev snabbt tillrättade utan att någon enskild behövde få kritik eller admonitioner.

JO och MO kom att fungera som riksdagens ombudsmän på plats med möjligheter att få rättelser vid försumligheter av tjänstemän och myndigheter av mindre allvarligt slag, och med möjlighet att Vid mer graverande fall kunde man gå vidare med sanktioner alltifrån erinringar över ”prickningar” till åtal.

MO-ämbetet fick från början mycket att göra och fyllde uppenbart en viktig funktion. Utvecklingen av MO:s ärenden under perioden 1915-1945 blev följande. Notera topparna under de två världskrigen av antalet ärenden.

22. SFS 1915, nr 132-133. Om MOs doktrin och tillkomsthistoria se: Nygren, R., *Disciplin....*

Tabell 1. MO:s ärenden inkl klagomål och åtal 1915-1945

År	Antal ärenden	Antal anmärkningar	Åtal	Under årets inspektioner anställda klagomål
1915	436	220	4	179
1916	1 047	438	26	408
1917	1 319	455	30	495
1918	907	228	19	273
1919	717	255	11	173
1920	482	130	5	144
1921	388	129	6	142
1922	392	131	13	125
1923	379	128	8	139
1924	304	304	11	133
1925	357	128	4	122
1926	304	107	3	131
1927	279	115	6	106
1928	208	85	7	83
1929	226	103	5	64
1930	302	175	5	86
1931	358	221	3	79
1932	301	175	4	91
1933	402	239	10	87
1934	452	312	7	70
1935	459	292	7	90
1936	377	237	5	67
1937	528	374	14	85
1938	561	329	17	103
1939	707	450	14	179
1940	1 270	327	26	727
1941	1 574	378	37	881
1942	2 032	491	28	1 217
1943	2 571	456	44	1 561
1944	2 317	521	47	1 253
1945	1 586	561	39	961

Källa: MO ber. 1945, SIS + MO ber. 1946.

MO hade full sysselsättning under den studerade perioden 1915-1945. Som synes var beredskapsåren 1916-1918 och 1919-1945 toppår när det gällde antalet anmälningar till MO och åtgärder från MO:s sida, inte minst vad gäller åtal och anmärkningar. Inspektionsanmärkningarna var påfallande många medan antalet åtal skiftade avsevärt över tid, dock med toppar under båda världskrigen. Under det andra världskrigets stora beredskap ökade verksamheten mycket starkt. I övrigt bör man vara försiktig när det gäller att tolka utvecklingen av siffrorna rent kvantitativt. En stor del av ärendena var rutinärenden av administrativ art, medan allvarligare fall och principfall inte var så många men kunde ha desto större vikt och betydelse.

Debatten i riksdagen i mars 1915

MO-ämbetets inrättande hade föregåtts av en lång period av framstötter från vänsterhåll, utredningar och andra överväganden. När andra kammaren den 20 mars 1915 debatterade instruktionen för MO yrkade liberalernas ledare Karl Staaff att MO uttryckligen skulle ges rätt att närvara vid militära övningar och vid den militära utbildningen i olika former. Han menade även att MO måste få rätt att granska militära anordningar från militärteknisk synpunkt.

Staaff hade motionerat i ämnet och ansåg sig nu nöjd med lagutskottets skrivning enligt vilken tolkningen av denna paragraf i instruktionen *”icke får på något sätt anses hindra militieombudsmannen att åtala en militär åtgärd, så snart ett verkligt tjänstefel föreligger”*.²³

Justitieminister Hasselrot svarade att det var oundvikligt att det måste finnas ett gränsområde inom vilket MO:s befogenhet skulle bli omtvistat. Här fick riksdagen förlita sig på militieombudsmannens goda omdöme liksom på alla parter samarbete för att trygga ”folkförtroendet för folkförsvaret”. I första kammaren yrkade några högermän avslag.

Harald Hjärne, historieprofessor från Uppsala, summerade oppositionens synpunkter när han sade att MO kunde vålla försvaret avbräck genom sin verksamhet, vilken skulle gynna ”försvarslustiga stämningar, som uppammats inom åtskilliga okunniga folkhopar under vår hundraåriga fred genom oavlåtliga närda fördomar och beskedligt tolererade agitationer”.

Han ansåg vidare att Civillkommissionens verksamhet hade visat att misstänksamheten mot försvarsväsendet ökade genom den civila granskningen. MO riskerade att bli en från statsförvaltningen skild åklagare, vilket inte skulle

23. Andra Kammaren (AK) 1915 nr 43, s. 31 (Riksdagstrycket).

gynna försvarets effektivitet och styrka. Högerledaren Ernst Trygger ansåg däremot att MO:s instruktion var väl avvägd och att det nu gällde att se hur praxis utvecklade sig.²⁴

Instruktionen för MO blev en politisk och juridisk tvistefråga för riksdagen. Särskilt frågan om MO skulle få rätt att kontrollera krigsberedskapen var omdiskuterad. MO:s slutliga instruktion utarbetades av den Hammarskjöldska regeringen under hösten 1914 genom sakkunnigutredning inom justitiedepartementet. I denna satt högermannen Lagerbjelke, liberalen Edén och socialdemokraten Thorsson. I de sakkunnigas förslag betonades ämbetets juridiska karaktär, dock utan något generellt förbud för MO att ta upp fackmilitära frågor. Att dra upp en klar befogenhetsgräns ansågs inte möjligt. Förslaget blev proposition och kritiserades i riksdagen av Karl Staaff, som ansåg att MO fick en alltför stor ämbetsbegränsning. Om MO främtogs möjligheten att ta upp övningars militära lämplighet skulle han få svårt att kritisera paradexercis m m, menade Staaff.

I riksdagen fanns det en avvikande grupp högermän, som helt ville förkasta propositionen om MO-ämbetet. Gruppen kritiserades av högerledarna som framhävde att saken hörde ihop med 1914 års försvarsuppgörelse, d v s detta var det pris som högern fick betala för att få med vänstern på enigheten om försvaret vid krigsutbrottet.²⁵

Det slutgiltiga beslutet om MO-ämbetet 1914 blev således *en politisk kompromissprodukt*. I första hand skulle MO verka som en kontrollant av rättstillämpningen inom försvaret, helt i linje med JO:s verksamhet sedan 1809 inom samhället i stort. Därutöver hade den politiska vänstern fått in vissa öppningar i MO:s instruktion mot en vidgad granskning av effektivitet och kostnadskontroll inom förvaltningar och förband. Konkret innebar denna kompromiss att MO:s instruktion hade givits en flexibel ram som kunde fyllas med skiftande innehåll efter de politiska konjunkturerna. Mot den bakgrunden var det inte förvånande att riksdagspartierna hade lättast att enas om MO:s roll som rättsövervakare. Dock fanns det i sammanhanget ”atavistiska” högermän som menade att MO:s blotta existens var en skymf mot försvaret och då främst dess officerskår. Dessutom var det tydligt att förvaltnings- och kostnadskontrollen var ett politiskt minerat område.

24. Ibid., s. 43; Första Kammaren (FK) 1915 nr 38, ss. 24, 38 (Riksdagstrycket).

25. Nygren, R., *Disciplin...*, ss. 217-219.

Militieombudsmannen tillsättes

Vid remissdebatten 1915 rådde enighet om neutralitetsförsvaret och 1915 års riksdag blev en av de lugnaste på länge. Regering och opposition valde en samförståndslinje i de stora frågorna inför trycket från det förhärjande storkriget på kontinenten. I samband med MO-ämbetets inrättande avskaffades Civilkommissionen, vilket föranledde en skärmytsling mellan vänstern och den nye krigsministern Bror Mörcke. Kommissionen hade kritiserat överste Björkman vid Dalregementet, känd från den s.k. Faluaffären (Sven Hedins tal på officersmässen hösten 1913) för olämpliga exercismetoder m m. Mörcke stod nu upp till försvar för Björkman, vilket föranledde vänsterns ledare Staaff och Branting att uttala att förtroendet för krigsministern efter detta hade minskat.²⁶

Så gällde det MO. I MO:s instruktion ställdes krav på juridisk sakkunskap. Staaff sökte nu få fram en kandidat från liberalt håll och lanserade Eliel Löfgren, känd advokat och sedermera justitieminister 1917-1920 och utrikesminister 1926-1928. Löfgren hade hovrättsexamen och drev egen advokatbyrå. Högerledaren Ernst Trygger vägrade dock godta Löfgren och menade att platsen borde beträdas av en person utanför partipolitiken. I stället enades man nu om en kompromiss och valde till militieombudsman, tf justitieombudsmannen Axel Östergren.²⁷

Genom denna kompromiss i borgfredens tecken avstod vänstern från en mer aktiv, politisk kontroll av försvaret genom MO. I detta politiska läge lät man sig nöja med en förbättrad rättskontroll inom försvaret, vilket i och för sig var en klar framgång. Granskningen av försvarets skötsel i stort föll som tidigare främst på riksdagsutskotten, med åtföljande svårigheter i fråga om insyn och kontroll.

1915-1918: Världskrig och många anmälningar till MO

Den nyinrättade militieombudsmannen fick mycket att göra under beredskapsåren 1915-1918. Sverige lyckades hålla sig utanför det första världskriget, men den långa neutralitetsvakten och krisen för folkförsörjningen kom att sätta landet på hårda prov. Vid krigsutbrottet 1914 proklamerades borgfred mellan riksdagspartierna, vilka hade bakom sig den intensiva striden om försvaret 1912-1914 och borggårdskrisen under det första halvåret 1914.

26. Kihlberg, *Leif, Karl Staaff 2* (Stockholm: Bonniers, 1963), ss. 377-378.

27. Kihlberg, L., *Karl Staaff 2*, s. 378.

Inrättandet av MO-ämbetet var av kungaregeringen Hammarskjöld ett tillmötesgående gentemot ett gammalt vänsterpolitiskt krav. Högern och kungamakten fick igengäld igenom en militär upprustning under rådande världskris. Så kom valparollerna från våren 1914 om "Försvaret främst" (högern) att balanseras av vänsterkraven på ett folkförsvar, dvs ett ökat folkligt inflytande på försvaret via riksdagen.

Åren 1915-1920 blev en prövning av MO-ämbetets räckvidd och slagkraft och dess parlamentariska förankring. Perioden var en politisk brytningsperiod, markerad av kungaregeringen Hammarskjöld åren 1914-1917 och det parlamentariska genombrottet under vänsterregeringen Edén-Branting 1917-1920. På det försvarspolitiska området ägde stora förändringar rum, alltifrån borggårdskrisen i februari 1914, som fick den liberala regeringen Staaff att avgå, över en upprustning i form av 1914 års härordning fram till krigströtthet, en ökad antimilitaristisk propaganda och krav på reduktioner av försvaret 1919-1920.²⁸

Den samtida politiken kännetecknades av snabba kast och förändringar, vilket givetvis även påverkade försöken till en ökad parlamentarisk kontroll av krigsmakten, bl.a. genom riksdagens militieombudsman.

Åren 1915-1920 stod tre frågor i centrum för riksdagens intresse enligt följande:

- 1) Frågor kring rättssäkerhet och disciplin vid de militära förbanden
- 2) MO:s och riksdagens formella kontrollmöjligheter (kompetensområde)
- 3) Folkförsvarskomplexet: rekrytering, lojalitetsförhållanden, den politiska kontrollen

Av dessa frågor koncentrerade sig den förste militieombudsmannen, *Axel Östergren* (prästsön, f 1866, hovrättsexamen i Uppsala 89, hovrättsfiskal 98, häradshövding 08, JO:s ersättare 14, ett flertal kommittéuppdrag) på den första gruppen medan riksdagen diskuterade alla tre frågorna.

28. Om den politiska utvecklingen 1914-20 se: Birgersson, Bengt Owe, m.fl., *Sverige efter 1900: en modern politisk historia* (Stockholm: Bonnier fakta, 1981), ss. 65-67 och däri åberopad litteratur. En elegant populär framställning är: Franzén, N. O., *Undan världsbranden: Sverige under första världskriget* (Stockholm: Bonniers 1980).

Vardagen på MO-ämbetet i Gamla Stan i Stockholm

I sin första ämbetsredogörelse för år 1915 tecknade Östergren bilden av övergångskedet från den s.k. Civilkommissionen, vilken officiellt upphörde den 30 juni 1915, fram till och med MO:s första period, avslutad den 31 december 1915. Omedelbart efter riksdagens beslut om MO-ämbetets inrättande den 18 maj 1915 installerade sig MO med kansli vid Övre Munkbron nr 7 i Gamla Stan i Stockholm. Expeditionen hade öppet för allmänheten fyra timmar per helgfri dag (2 tim/dag juni-augusti). Därmed hade allmänheten fått en fast punkt dit man kunde rikta förfrågningar och även anmärkningar om militära förhållanden, som man ansåg inte överensstämde med lagar och förordningar, eller var i linje med statsmakternas intentioner i fråga om försvaret, eller där man ansåg att den enskilde hade behandlats illa inom försvaret.

Utvecklingen 1915-1920. Antal ärenden, klagomål och åtal

MO fick ta hand om ett stort antal ärenden under sina första verksamhetsår. Neutralitetsvakten under krigsåren 1915-1918 medförde en vidgad militär sektor i samhället, vilket i sin tur skapade förutsättningar för en mångfald anmälningar till MO. Slitningar mellan trupp och befäl och de allmänna förhållandena under den ofta långa tjänstgöringen bildade en grogrund för kritiken. Härigenom fick MO snabbt träda i full verksamhet och kom att få en stor arbetsbörda. Åren 1915-1920 utvecklade sig verksamheten hos MO enligt följande:²⁹

Tabell 2. MO-ärenden 1915-1920

	1915	1916	1917	1918	1919	1920
Nya ärenden	1075	647	557	436	943	353
Klagomål från enskilda	173	406	492	271	171	144
Från MO:s inspektioner upptagna ärenden	255	130	220	438	455	22
Åtal		19	11	5	26	30

Källa: MO:s årsberättelser. (anm. 1915 omfattar endast ca halva året)

29. *Militieombudsmannens årsberättelser 1915-20.*

Kvantitativt ger statistiken besked om att åren 1916-1917 utgjorde en höjdpunkt i fråga om antalet nya ärenden, klagomål från enskilda, MO:s egna initiativ och åtal. Perioden 1918-1920 skedde sedan en avmattning och kurvan planade nedåt inom samtliga grupper ärenden.

En tolkning av dessa trender är att MO först fyllde ett uppdämt behov vid sin tillkomst och att beredskapskraven – med ökade friktioner mellan befäl och trupp – bidrog till att förstärka den uppåtgående trenden. Mot slutet av kriget och under fredsåren 1919-1920 minskade försvarets omfång. Den militära sektorn i det svenska samhället minskade, vilket givetvis även påverkade kurvorna.

MO-berättelsen 1915

Under sitt första ämbetsår maj-december 1915 gjorde MO en rad inspektionsresor till militära förband, skolor, skjutfält, förråd m m och granskade därvid särskilt krigsrättsprotokollen och anteckningar om disciplinära bestraffningar. Vid rättskontrollen fann MO sig föranlåten att utdela ”jämförelsevis många anmärkningar” men angav som en förmildrande omständighet att en genomgripande förändring av krigsdomstolarna skulle äga rum under 1916, vilket gjorde att förhållandena ännu inte hade stadgat sig.

Under 1915 inkom 173 klagomål och framställningar från enskilda till MO samt 16 remisser från JO, departement m fl. MO tog upp 220 ärenden till behandling vid sina ämbetsresor, d v s inspektionerna föranledde ett stort antal granskningsfall. Det totala antalet ärenden uppgick till 436 varav 332 hann slutbehandlas under året.

Av de enskilda anmälningarna avskrevs ett hundratal efter hörande eller utredning, 55 var ännu vilande eller av prövning beroende, medan fyra hade gått till åtal. Några ärenden hade hänvisats till annan myndighet. Från 1915 hade i januari 1916 tio fall gått till åtal men endast två hade hunnit slutbehandlas. Redan från början tycks krigshovrätten ha utvecklat en praxis med symboliska straff i form av arrest utan bevakning för officerare eller i vissa fall böter. Genom detta system med ”prickningar” fördes dock saken inför offentligheten och fick riksdagen möjlighet till en förbättrad insyn i den militära rättsskipningen och tillämpningen av värnpliktslagen mm. Att en krigsrätt eller militär chef ådömdes arrest utan bevakning kunde betyda offentlig kritik i debatt och politik. Att ”prickas av MO” kunde uppfattas som negativt, men kunde inom vissa militära kretsar också uppfattas motsatt. (”En prickning av MO var en merit för en gudande officer”).

Interiörer från MO:s inspektionsresa sommaren 1915 till Boden

Det ligger i sakens natur att den förste militieombudsmannen, Axel Östergren, möttes av en viss undran och skepsis vid sina militära resor och inspektioner. Diariet med anteckningar från det första verksamhetsåret, 1915, är i detta sammanhang talande och ger ett stycke tidsmiljö och visar inblickar i MO:s arbetsmetodik. De får utgöra typexempel.

Östergrens första resa 1915 gick till *Boden*. Här inspekterade han den 5-8 juli krigsrätten, fästningen, kommandantskapet, regementen m m. Vid genomgången av garnisonskrigsrättens protokoll fann MO flera frågetecken både i protokollsföringen och domskälen.³⁰

Några exempel: Vid ett olovligt undanhållande utdömdes ett disciplinstraff om sex dagars sträng arrest men enligt fångförteckningen avtjänades detta som s k vaktarrest, dvs en mildare form. En värnpliktig som var anklagad för fylleri bestred detta och hänvisade till sjukdom, vilket föranledde krigsrätten att besluta om sinnesundersökning av den värnpliktige hos kårläkaren. Detta hade enligt protokollet skett utan någon bevisning. I protokollet saknades även tidsangivelser för olika straff. Tre värnpliktiga hade t ex för rymning blivit dömda till straffarbete utan precisering. Andra egendomligheter förekom också; så hade t ex ett krigsrättsprotokoll underskrivits av en kapten Eugen Ekenman trots att denne enligt protokollet inte hade varit närvarande vid förhandlingarna

I flera fall fick fästningsauditörerna hård kritik av MO. En värnpliktig J O Johansson hade t ex dömts till två månaders fängelse för förfalskning för att i sin inskrivningsbok ha inskrivit bokstäverna I.V (Icke vapenför) utan att det av protokollet framgick om han hade gjort bruk av denna handling. Även beträffande ett spionerimål mot förre fanjunkaren Manby och furiren Hiukka gjorde MO kritiska ”iakttagelser”, vilka dock inte nämns i protokollet p g a målets beskaffenhet, dvs av sekretesskäl (spionmål, se nedan).

Vid besöket på kommandanthuset noterade MO en rad materiella önskemål från stabschefen, t ex behovet av fler varmbadhus för de värnpliktigas välbefinnande. Vintern 1914-1915 hade flera epidemier härjat bland manskapet och vissa truppförband hade genom isoleringsåtgärder varit avstängda från varmbad. MO noterade även de små anslagen för manskapets förströelse och stabschefens kritiska åsikt om musikkårens decimering. Musikkåren skulle nu halveras till föga mer än ”en förstärkt oktett”, en kulturell nedrustning som även MO vände sig emot – saken togs till protokollet för riksdagens beaktande.

30. MO diarium med anteckningar, protokoll 5-8/7, 1915, Riksarkivet (RA).

På garnisonssjukhuset i Boden noterades en löneskillnad för sjuksköterskor i civil och militär tjänst (100 kr/mån mer i civil tjänst på en månadslön om 500-700 kr), en tidig notering om marknadskrafternas inverkan. Som synes kom MO redan från början att bli ”en klagomur” där även högre befäl passade på att lufta sina åsikter om bristande anordningar och resurser.

Vad gällde manskapets förhållanden bildade sig MO i första hand en uppfattning genom läsning av krigsrättens protokoll och samtal med befäl, auditörer m fl. Mellan fortifikationsbefälhavaren i Boden, överstelöjtnant L af Petersens, och MO Östergren utvecklade sig en dialog vid inspektionen. MO konstaterade en avsaknad av handlingar för flera av kronans hemman och fastigheter, vilket Petersens trodde berodde på att dessa förvarades hos arméförvaltningen. Under året hade man dessutom anlagt ett sågverk för kronans behov, vilket Petersens ansåg hade visat sig mycket förmånligt för kronan jämfört med tidigare ordning. Detta noterade MO till protokollet utan kommentar. Protokollet fortsätter sedan närmast isländskt lakoniskt: ”M.O. anmärkte, att inga åskledare funnos å kronans byggnader i Boden. Härtill genmälte överstelöjtnanten af Petersens, att det sällan åskade i Boden”.

På Norrbottens regemente avsmakade MO manskapets middagsmål, bestående av kokt kött med potatis, svagdricka samt välling på torrmjolk, allt i rikliga portioner och fann densamma ”god och vällagad”. Även manskapet tillfrågades och ansåg att kosten i allmänhet var god.

Med sergeanten C O Wiklund som finsk tolk begav sig sedan MO till regementets häkte och påträffade där f fanjunkaren Manby och furiren Hiukka i häkte för fortsatt rannsaking, båda anklagade för spioneri. Samtliga fångar och arrestanter, summa 21, förklarade sig inte ha några klagomål mot kosten eller behandlingen, varmed MO lät sig nöja.

På artilleriregementet fördjupade sig MO i tvisten mellan regementet och markägarna om ersättningar för förstörd mark vid skjutningar och övningar. Regementschefen, överste C A Breitholtz, ansåg att detta berodde på att skjutfälten var alltför små, vilket gjorde att kronan fick punga ut med dryga ersättningar och ibland tom bojkottades av markägare i hela byar (bl a i Svartbyn och Vittjärv) där byborna ansåg att truppen for hänsynslöst fram i markerna.

I regementets häkte påträffade MO en arrestant, furiren 20/6 Söderqvist, som dristade sig att kritisera maten och även menade att detta understundom även gällde den föda som serverades i matsalen. Regementsväbeln ansåg för sin del att portionerna var de fastställda, d v s att kvantiteten var den rätta, men bemötte ej Söderqvists uttalande om kvalitén. MO lät sig nu inte nöja

utan ville slita tvisten, gav sig raskt ut i matsalen, åt korb, potatis och mjölk, och fann att det mesta var gott. Bristen på badhus och dess konsekvenser för hygienien noterades dock i protokollet innan MO lämnade regementet. Allmänt fungerade MO således som en rättskontrollant och som en klagoinstans för både ledning, befäl och manskap.

Två viktiga funktioner: MO som remissinstans och som "väckarklocka" gentemot regering och myndigheter

MO-ämbetet fick snabbt en erkänd ställning, vilket till inte ringa del torde ha berott på att Axel Östergren hade varit tf JO och allmänt visade en stor arbetskapacitet och duglighet. Om detta civila erkännande också fick ett motsvarande militärt erkännande är däremot mer tveksamt. Inom befälskåren fanns uppenbart en skepsis medan de värnpliktiga rimligen var mer positivt inställda.

Inom förvaltningskontrollen fick MO snabbt betydelse genom skrivelser till K M:t i en rad frågor, alltifrån synpunkter på gällande författningar och bestämmelser till påtalade brister i fråga om resurser (t ex personal, sjukvård, kaserner) och oklarheter i fråga om penningbidrag och sociala förmåner. Så kunde arméns och marinens regelverk ändras till att bättre stämma överens, handläggningen av de värnpliktigas penningbidrag m fl förmåner blev enhetligare, administrativa tvister inom det militära förenklades och akuta investeringsbehov (sjukhus, kaserner mm) fick en särskild markering.³¹

Genom MO fick den svenska krigsmakten ett nytt juridiskt granskningsorgan att ta hänsyn till. Förutom den rena rättskontrollen, som främst gällde behandlingen av den värnpliktiga, kom MO att genomföra en välbehövlig expertgranskning av det militära regelverket och dess tillämpning på stora delar av förvaltningsområdet. Detta bidrog dels till en skärpning i fråga om förande av protokoll, räkenskaper m m, dels till en enhetligare tillämpning, dels till tidsvinster vid administrativa processer mm. I praktiken betydde dessa även ekonomiska vinster för försvaret. Härigenom kom det civila inflytandet på den militära förvaltningen att öka och medföra en rationalisering och en effektivisering.

31. För redogörelser av dessa förändringar se: *Militieombudsmannens årsberättelser 1916-1920*.

En civiliserings- och demokratiseringsprocess

Av stort värde var dessutom att den tidvis till synes ganska godtyckliga och slumpartade militära rättsskipningen nu fick en systematisk civil granskning med en ”civilisering” och humanisering som följd. Denna ”civilisationsprocess” hade visserligen inletts långt före MO-ämbetets tillkomst, men tydligt är att MO:s verksamhet påskyndade utvecklingen. MO fungerade här som något av en katalysator inom försvaret, med riksdagens stöd i ryggen.

Genom MO fick riksdagen fullt klart en bättre insyn i rådande militär rättsskipning och förvaltning, vilket var av stort värde. Även regeringen hade god nytta av verksamheten då det var erkänt svårt att via lant- och sjöförsvarsdepartementen (från 1920 försvarsdepartementet) bedriva inspektionsverksamhet i dessa frågor. Här ansåg länge t ex generaler, amiraler, inspektörer m fl att dessa områden främst skulle granskas inom yrkeskåren självt, men efterhand accepterade man en ökad civil granskning.³²

Genom det demokratiska genombrottet från 1917-1921, MO-ämbetet och försvarsbeslutet 1925 ändrades förutsättningarna radikalt för den civila granskningen av den militära sektorn. Den rättsliga kontrollen förbättrades redan under åren 1908-1914, förstärktes genom MO-ämbetets tillkomst 1915 och förvaltningskontrollen effektiviserades. Den rent fackmilitära granskningen överläts dock i huvudsak på professionen själv, men det fanns politiska krav på enhetligare ledningsprinciper och en förbättrad militär planering och budgetkontroll.³³

Hela denna utveckling är ett stort forskningstema som till stor del ligger utanför ramen för denna studie. Den innefattar analysfaktorer som parlamentarismen, den politiska demokratin, harmonisering/utjämning av civil och militär byråkrati, idé- och värderingsförskjutningar i fråga om det moderna

32. Om bristen på samordning och styrning i militärledningen och det komplicerade förhållandet mellan kungamakten, marinen och hären se: Thullberg, Per, *Krigsmaktens högsta ledning 1895-1920: från konunglig makt till parlamentarisk kontroll och professionell ledning* (Stockholm: Militärhistoriska förlaget, 1986). Notera särskilt Thullbergs analys av vänsterns (liberalernas) attacker mot konungen som högste Krigshere och de många reformkraven från civilt och militärt håll fram till 1920 i fråga om den högsta ledningen. Staaff vände sig 1901 kraftigt mot militaristiska tendenser i Tyskland och Frankrike och ansåg att det, trots värnpliktsarméer i dessa länder, inte fanns några garantier för att militarismen kunde hållas nere. (Ibid., s. 25). Om armén som ett utomparlamentariskt och antidemokratiskt fäste se: ibid., s. 54; samt: Torbacke, Jarl, *Försvaret främst* (Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1983), s. 38.

33. Zetterberg, K., *Militärer och politiker...*, ss. 77-79.

samhället, synen på grupper och individer, olika ideologier i fråga om ekonomisk och social frigörelse, och övergripande ”civilisationsprocesser” och lojalitetskrav kontra frihetskrav i samhället.³⁴

MO och krigsdomstolarna

Nog av, låt oss återvända till MO:s verksamhet i förhållande till K M:t (regeringen). Här fick MO även en intressant roll som remissinstans och kunde snabbt påverka reformverksamheten. Ett viktigt område 1915-1916 var *omläggningen av krigsdomstolarna* där MO svarade på remisser om instruktioner för krigsdomare, auditörer och krigsfiskaler, kungörelser i fråga om fängelser (fånglistor mm), arbetsordningen för krigshovrätten, ändringar i strafflagen för krigsmakten och i kungörelsen om bestraffningsrätt i disciplinmål för vissa befälhavare vid armén och marinen etc.³⁵ Utan att följa dessa frågor närmare kan här slås fast att MO:s juridiska granskning drev på reformarbetet. Riksdagen tog ofta fasta på MO:s förslag och gjorde hemställningar hos K M:t. På detta område hade MO uppenbart en stark auktoritet.³⁶

MO ingav en rad skrivelser till K M:t under 1917. Syftet var att skapa rakare linjer och att påtala brister av olika slag. Här kan t ex nämnas avlöningsförmåner inom marinen, familjeunderstöd, inrättande av ett särskilt rannsaks- och straffängelse för militära fångar i Stockholm, behov av kompletterande bestämmelser för utbildning av partiellt vapenföra, byggnader vid Norrbottens regemente och Norrlands trängkår, en särskild krigsrätt vid Södermanlands regemente och ett nytt sjukhus vid Västernorrlands regemente samt inhyrning av civil arbetskraft vid marinen i stället för användning av inkallade värnpliktiga.³⁷

Enligt MO:s instruktion skulle denne till K M:t påpeka brister i rådande villkor, bestämmelser, och skyldigheter inom försvaret. Det kunde t ex gälla materiella brister, behov av överarbetning av gällande bestämmelser men kunde även utsträckas till frågor rörande militära övningar och tjänsten i stort.

34. Om civiliseringsprocessen och teorier kring denna se: Söderberg, Johan, ”Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750-1870” (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1993), särskilt kap. 1 och ss. 249-251.

35. *Militieombudsmannens årsberättelser 1915*, ss. 37-38.

36. Weber, Max, *Politik och byråkrati* (Oslo: 1977).

37. *Militieombudsmannens årsberättelser 1917*, Lagutskottet (LU) 1918, s. 6-7.

Som synes kom MO i en rad frågor att verka som ”väckarklocka” till riksdagen som i sin tur kunde vända sig till regeringen (K M:t). Det gällde rättskipningen, sociala förmåner och många brister ute på förbanden. MO:s kritik var ofta av direkt värde för militären eftersom detta var juridiska och civila synpunkter, varför politikerna/statsmakterna inte kunde påstå att ”militären alltid klagar och vill ha mer”. När det gällde rättskontrollen agerade MO vanligen till förmån för de värnpliktiga; när det gällde förvaltning och resurser skedde det däremot oftare i förening med militärens önskemål. Förhållandet mellan befäl och värnpliktiga var uppenbart under det första världskriget inte alltid det bästa, ja det förekom i den antimilitaristiska agitationen att man kallade värnpliktstjänstgöringen för ”ett oavlönat slaveri i överklassens tjänst.”³⁸ Ibland kunde det även hetta till i MO-granskningen, så t ex under ”revolutionsåret” 1917.

*”Revolutionära stämplingar” och hungerdemonstrationer
i Kramfors våren 1917*

MO granskade 1917 ett mål som tillhörde krigsdomstol men hade upptagits som disciplinmål, vilket var formellt felaktigt. Det rörde fyra värnpliktiga vid Västernorrlands regemente, vilka enligt regementschefen, överste C H U Scheffer, hade gjort sig skyldiga till olovligt undanhållande och ”revolutionära stämplingar” på våren 1917. Vid tiden förekom hungerdemonstrationer i trakten och enligt vice auditören Pählman ”upplopp” på vissa platser, bl a i Kramfors. I syfte att åtlyda de civila myndigheternas kallelse och *”hejda dessa hopars framfart”* hade grupper av pålitliga värnpliktiga uttagits vid regementet. Detta ledde i sin tur till en revolutionär sammankomst, med deltagande av värnpliktiga, i Rösta den 25 april 1917. Det var vid detta tillfälle de fyra värnpliktiga hade arresterats och bestraffats av regementschefen. Auditören Pählman erkände nu att han hade förbisett att målet skulle ha gått till krigsdomstol. Han ursäktade sig med *”den nervösa pression, som situationen skapat”* och att arbetarepressen hade hotat vidta åtgärder mot överste Scheffer om denne inkallade krigsrätt.

Pählman menade att regementschefen hade stämt i bäcken och genom att snabbt kasta in ett skyddskompani till Kramfors kunnat återställa ordningen.

38. Den antimilitaristiska agitationen var stark hos ungsocialisterna men även delar av socialdemokratiska partiet, se t.ex.: Höglund, Zeth, Sköld, Hannes och Ström, Fredrik (red.), *Det befästa fattighuset: antimilitaristisk och socialistisk handbok* (Stockholm: Fram, 1913); Se även: Danius, L., *Sambället och försvaret...*, ss. 43-45.

I sin bedömning fann MO att Påhlmans försvar inte hade någon legal grund och menade dessutom att lagen hade medgivit häktning av vederbörande värnpliktiga och tagande i skyddsarrest. Viktigare var dock att den olovliga sammankomsten för krigsmän hade beivrats varvid man något fick överse med att beivrandet hade fått en felaktig form. Med hänsyn till detta fann MO att åtal inte var ”oundgängligen nödvändigt” men uttalade också att han ”förväntade sig att (felen) icke skulle upprepas”.

Juridiskt prickade alltså MO auditören för ett formellt missgrepp, i bedömningen av ”samhällsfaran” i det aktuella fallet gick han klart på det bestående samhällets linje. Fallet kan ses som en föregångare till de betydligt allvarligare Ådalshändelserna 1931.

Från MO:s inspektionsresor det dramatiska året 1918

MO:s årsberättelser till riksdagen är formaliserade och ganska vaga när det gäller militieombudsmannens arbetssätt och resultat. I första hand tycks MO ha koncentrerat sig på *rättssäkerhetsfrågorna*, d v s protokollföring, strafforformer, och straffens överensstämmelse med lagar och förordningar. Därutöver fanns utrymme för påpekanden eller observationer när det gällde frågor som skötseln av kronans egendom, behandlingen av manskapet, olika typer av kostnader, för staten i samband med den militära verksamheten, t ex markfrågor.

Dessa frågor tar stor plats i MO:s otryckta protokoll, men är starkt nedtonade i riksdagsberättelsen där i stället rättssäkerhetsfrågorna dominerar. En tolkning av detta är att effektivitetsfrågorna kunde åtgärdas på andra vägar medan rättssäkerheten var av större politiskt intresse för riksdagen. Detta betyder att de övergripande kostnads- och effektivitetsfrågorna fick en ringa plats i MO:s direkta dialog med riksdagen där i stället behandlingen av manskapet, främst i fråga om rättsskipningen och tillämpningen av värnpliktslagen, fick det största intresset. Noteringar i MO-protokollen om ”militärt slöseri och ineffektivitet” bör dock ha fått en viss effekt inom det militära systemet.

1918 var på flera sätt ett dramatiskt år ute på regementena och övriga militära förbanden med livsmedelsbrist, sjukdomar och revolutionsstämningar. Ett specialstudium av MO-protokollen detta år kan därför vara motiverat, att jämföra med verksamheten under MO:s första år 1915.³⁹ Vid en inspektion i Skåne i mars 1918 gjorde MO bl.a. följande iakttagelser om läget:

39. MO anteckningar till diariet 1918 (prot.ant. vid inspektioner), MO:s arkiv, RA.

Skånska dragonregementet den 8 mars 1918

Vissa brister fanns i straffregistren, kompletteringar utlovade. Sergeanten S C Larsson hade klagat hos MO om ett förhör av skvadronchefen, rytmästare G T af Peterséns, angående en affär med en saknad pistol. Saken undersöktes nu vidare utan konkret resultat. MO avsmakade även maten på regementet och fann den vara god medan däremot hästarna i stallen i allmänhet hade dåligt hull. Befäl och trupp hade gott hull, öken sämre. Bristande anslag låg bakom en rad läckande tak, vilka hade måst tätas med filter vid regnväder. Detta var slöseri med kronans medel och borde åtgärdas snarast. MO upptäckte brister som var slöseri med statens medel. Inte nog med att hästarna hade dåligt hull- det regnade in på dem också.

Kustsignalstationen vid Sandhammaren den 10 mars 1918 (Skånes sydkust)

Värnpliktige 12/1905 Olsson hade uppehållit sig här i långliga tider. Han förfrågade sig nu vid MO:s besök om han inte var berättigad till högre portionspengar om 2,50 kr/dag (nu 1,50 kr) samt till krigstjänstpremie då han varit i tjänst vid stationen sedan den 6 augusti 1914 som A-klassare. En utredning var i gång om saken, vilken MO uppenbart ansåg hade tagit sin rundliga tid.

Medan kanonerna mullrade på västfronten vid tyskarnas våroffensiv mot Paris (Ludendorffoffensiven) avhandlade MO med värnpliktige Olsson vid Skånes sydspets frågan om denne inte borde få en krona mer om dagen plus krigstjänstpremie (i det neutrala Sverige talade man märkligt nog om krigstjänstpremie, trots att landet inte befann sig i krig). Olsson hade en lång tjänstgöring sedan krigsutbrottet i augusti 1914. Hur saken slutligen gick framgår tyvärr inte av MO-trycket. Fick Olsson rätt var kronan skyldig honom ett stort påslag. Fallet är ett gott exempel på att representanter för det gamla ämbetsmannasverige var noga med att se till den enskildes rätt mot staten, rätt skulle vara rätt

Besök vid Älvsborgs regemente 15-16 augusti 1918

Här gjorde MO en grundlig inspektion. Inte mycket materiellt tycks ha undgått MO:s argusögon. Vid inspektion av förråd befanns förvaringen av olje- rockar vara olämplig. MO slog fast ett felaktigt förfarande vid krigsrättens sammansättning då två kaptener från samma regemente ingick i denna.

Ett mål togs upp mellan värnpliktige 31/1916 Johansson och kapten E Hedenstierna om den förres anklagelse att ha blivit tilldelad tre slag i ansiktet och ett i magen av Hedenstierna under en gymnastikövning. Hedenstierna hade medgett att han vid gymnastiken den 6 februari 1917 tilldelat Johansson tre slag i magen och ett i ansiktet, varav han dock ansåg ingen skada hade skett. Krigsrätten hade gått på samma linje. MO ansåg efter granskning av handlingarna att han saknade anledning till anmärkning i det enskilda fallet.

MO gjorde således en formell erinran mot krigsrättens sammansättning, men tog inte upp den värnpliktiges klagan för misshandel, utan lät saken bero. Hur det skall tolkas är oklart.

Inspektion på flottans varv i Stockholm den 4 december 1918

Bakgrunden till MO:s besök var tidningsartiklar i *Aftonbladet* och *Folkets Dagblad* den 6 november och 3 december 1918 om ”Flottans materiel i enskild bruk” och en anmälan mot en marindirektör Falkman för att ha utnyttjat kronans varv för egen räkning, för en ombyggnad av en segelbåt för 30.000 kr, och en ångslup för 41.000 kr. Efter långa förhör med Falkman m fl personer, där förklaringar noterades i protokollet, lämnade MO frågan tillsviare öppen. Utredning pågick i saken.

Vid varvet hade skett en väldig ansvällning av arbetskraft under det sista krigsåret, vilken nu började avvecklas. I tidningsartiklarna hade kritik riktats mot varvsledningen för slöseri med arbetskraft. I MO-berättelsen 1919 finns ärendet inte med, vilket tyder på att det inte hade föranlett någon åtgärd.⁴⁰

Inspektionen i sig riktade ljuset på en känslig fråga, hur överordnade kunde ordna privata förmåner genom att nyttja militära produktionsanläggningar för eget bruk. Historien kan ha fått en viss preventiv effekt – det gällde att kunna skilja på kronans och privat egendom.

En rad åtal 1918

Följande urval bland åtalen 1918 vid domstol ger en bild av MO i mer allvarliga fall:

- Överstelöjtnant A von Schinkel vid KA 1 i Vaxholm fick fyra dagars arrest för missfirmelse av underordnad (minören A Månsson))

40. *Militieombudsmannens årsberättelser 1919.*

- Kaptenen vid I 7 (Södra skånska infanteriregementet) E Asp fick 15 dagars vaktarrest för misshandel av underordnad (värnpliktige H Jonasson)
- Majoren i armén E Klingberg (reservkapten) fick arrest 10 dagar utan bevakning för smädliga yttranden mot underlydande
- Regementsläkaren J Lindskog vid Södermanlands regemente fick betala böter 200 kr för vårdslöshet vid behandling av värnpliktig (139 Åhs), som dog till följd av lunginflammation och ej borde ha inkallats vid mobilisering.

Dessa fyra allvarliga fall var endast en liten del av dem som hade gått till åtal. Övervägande delen handlade om formella fel vid krigsrätter, felaktiga straffberäkningar etc. En rad fall gällde åtal och böter för olaga hämtning av värnpliktig, beroende på fel i rullföringen.⁴¹

En summering av MO:s verksamhet 1918 visar att 29 åtal hade verkställts (ytterligare fem skulle prövas vid domstol), 37 ärenden hade gällt erinringar om felaktigt förfarande utan åtal. ("Prickningar")

MO hade gjort 16 framställningar till K M:t och tre till riksdagen (en gällde höjning av ersättning för skada under värnpliktstjänstgöring). Verksamheten hade nu funnit sin form. Gentemot K M:t kunde MO fungera som en påtryckare (en lobbyist) som både företrädde de värnpliktiga och krigsmakten som sådan när det gällde sociala förmåner och bristande resurser (sjukhus, kaserner, varmbad mm). Här hade MO-ämbetet axlat flera roller.⁴²

Fallen ovan där officerare åtalades för missfirmelse eller misshandel av underordnad är vittnesbörd om dessa djupgående motsättningar i det svenska samhället. Det gamla samhället stod mot det nya och officerskåren befann sig i ett utsatt läge; mellan en falnande kungamakt, som man kände lojalitetsband till, och den framflyttande folkmakten (demokratin), som man ställde sig mer skeptisk eller kritisk mot.

Dessa övergångsår rädde, med den tyske historikern Wehlers terminologi, en "omvänd" *participationskris*, då de gamla maktgrupperna i landet berövades en stor del av sin gamla politiska makt. Detta gjorde att militären nu fick ställa in sig på att samarbeta med nya politiska maktgrupper i det svenska samhället. Lojaliteten hos de väpnade styrkorna och deras ledning var av största vikt för den nya politiska ledningen i landet (vänsterregeringen Edén-Branting 1917-1920), varför militären hade en nyckelroll i utvecklingen. Man var nu lojal

41. Ibid., ss. 3-5, målen 2, 4, 5, 16, 34.

42. *Militieombudsmannens årsberättelser 1919*.

vilket jämnade vägen för en fredlig inrikes utveckling. Hade militärledningen vägrat att finna sig i det nya läget hotade en urladdning och kanske en statskupp för att kasta de nya makthavarna ur sadeln. Nu lugnade dock läget ned sig efterhand, inte minst sedan vänstern övertog den politiska makten hösten 1917.⁴³

Sur militär reaktion mot Militieombudsmannen

Åren 1912-1924 utgav den gamle generalmajoren C O Nordensvan *Svensk Militär Tidskrift* (SMT), vilken senare kom att återuppstå i ny skepnad som *Ny Militär Tidskrift* 1928-1961. Den fick en stor opinionsbildande betydelse. I en uppsats av Arvid Cronenberg i *Aktuellt och historiskt 1974* slås fast att SMT inte var något egentligt debattorgan utan främst bar Nordensvans personliga prägel.⁴⁴ Tidskriften hade ett gott öga till Militieombudsmannen .

SMT bevakade årligen MO:s årsberättelser med åtskillig kritik. En huvudpoäng i kritiken var att MO enbart ägnade sig åt juridisk granskning av försvaret och inte beaktade dess huvudsyfte, att skaffa en fungerande krigsmakt. Följande notering i SMT 1920 nr 3 är belysande⁴⁵:

Af allmänt intresse finner man föga uti årsberättelsen. Den tenderar alltmera att blifva en handbok för krigsrättsmedlemmar och för regementschefer uti juridiska frågor, i det att årsberättelserna gifva anvisningar på de juridiska fel, som böra undvikas. Och enligt den tongifvande demokratiska uppfattningen är ju ett fel på det juridiska eller byråkratiska området betydelsefullare än ett försummande af truppens utbildning för krigets värf.

Samtidigt konstaterade SMT att MO:s åtal slog hårt mot krigsrätternas lagfarna personer:

Anmärkningsvärt är, att halfva antalet mål träffar juridiskt bildade personer. Detta om något borde vara ett godt betyg åt det förkättrade, långt flertaligare befälet!

43. Om den svenska fredliga revolutionen 1917-18 se: Andrae, Carl Göran, *Revolt eller reform: Sverige inför revolutionerna i Europa 1917-1918* (Stockholm: Carlsson, 1998), hungerdemonstrationerna kap. 3-4, militärdemonstrationerna kap. 5, militära säkerhetsåtgärder (bl.a. stora förbimarscher i Stockholm våren 1917) kap. 8, Stockholms skyddsskår kap. 9, ss. 195-197.

44. *Aktuellt om Historia* (1974), s. 73.

45. *Svensk militär tidskrift* (1920) (SMT), nr 3, s. 105.

MO:s ”förföljelse” av rullförare ogillades skarpt av Svensk Militär Tidsskrift, som menade att det var orimligt hårda ersättningsbelopp som ibland utkrävdes och dessutom utan laga dom. Följden blev att rullförarna drog sig för att agera i tveksamma fall, vilket gjorde att den enskilde i dessa fall slapp tjänstgöring. SMT skrev spetsigt:

Om landets krigsmakt eller aktningen för lagen befordras genom en sådan åtgärd, är en annan fråga - men ”det hör inte hit, sa´ Platin om rättvisan!

Nordensvan var kritisk mot MO:s osmidighet och ”paragrafrytter” och ansåg att MO borde följa engelsk common sense och låta småsaker bero. Detta var dock tydligt omöjligt och Nordensvan hade sin förklaring till detta:

Icke så efter svensk, av juristeri präglad uppfattning, som föranlett paradoxen: en svensk jurist dömer icke efter sunt förnuft, utan efter Sveriges rikes lag - och det är något helt annat.⁴⁶

SMT föreslog även förändringar i ansvarsförhållandena så att auditörerna fick huvudansvaret och militära chefer ett minskat ansvar: ”Officeren måste vara förtrogen med utbildningen, taktikens och förvaltningens väldiga områden. Är det då riktigt att fordra, att han jämväl skall vara förtrogen med den militära lagskipningens alla irrgångar?”⁴⁷

Året därpå, 1922, fann SMT till sin glädje att MO började agera något smidigare än tillförne:

Man har även intrycket av en mildring i den behårda juridiskt-byråkratiska uppfattning, som vill pressa fram hårt ansvar, helst frihetsstraff - vilket arrest ju är - för försummelse av regementschefer på det för dem i dess detaljer alltid något främmande juridiska området och rörande författningstolkning.⁴⁸

Men säg den glädje som varar beständigt. 1923 ansåg SMT att MO hade återfallit till formalism bortom rim och reson. Följande crescendo smattrade nu fram likt en kulsprutekärve:

Den allmänna uppfattningen blir nog, att den förra året uttalade förmodan om en mildring av den behårda juridisk-byråkratiska uppfattningen var förhastad. Tvärtom märker man benägenheten hos den skolade juristen att i lugn och ro vid sitt arbetsbord, fri från tjänstens

46. SMT (1921), nr 5, s. 221.

47. Ibid., s. 222.

48. SMT (1922), s. 168.

slit och med gott tillfälle att använda lagars och författningars mångfald, uttala sin fällande dom i väl avvägda former, utan sinne för, huru verkligheten ter sig för befälhavaren, vars främsta uppgift borde få vara truppens utbildning för krigets mål. ”Fiat justitia, pereat mundus!”. (Må rättvisa skipas om ock världen går under!)⁴⁹

Nordensvan ansåg nu även att MO borde befrias från granskning av byggnads- och intendenturområdena p g a ren inkompetens. 1924 tog SMT steget fullt ut och föreslog hela MO-ämbetets avskaffande, då det inte kunde anses vara värt de dryga kostnader det drog för statskassan. Som ett exempel på MO:s ”kitsligheter” anfördes det beryktade fallet med grogglasen, som hade inträffat på en underofficersmäss och slutade med inlösen av glasen ifråga.⁵⁰ Fallet – som liknade Grönköping – ansågs tala för sig själv.

Nordensvans kritik av MO torde återspegla en ganska vanlig inställning till MO-ämbetet från officerskåren vid denna tid. MO:s juridiska kritik uppfattades gärna som kitslig och formalistisk och utan hänsyn till tjänstens krav.

En krock mellan två kulturer:

Överste Stålhane och Brantings porträtt i furirmässen

En tidstypisk historia som passerade under år 1925 med ett ingripande av MO gällde en anmälan från före furiren vid Hälsinge regemente, Carl Fridell, som hade vägrats fortsatt anställning av regementschefen, överste Henning Stålhane, då hans kontrakt gick ut den 31/7 1925. Bakgrunden till detta var att överste Stålhane vid en inspektion, till sin illa dolda förtrytelse, hade fått syn på ett porträtt av före statsministern, den socialdemokratiska hövdingen, Hjalmar Branting i furirmässen. Skandal!

Stålhane hade snabbt vidtagit räfst och rättarting och funnit att ansvaret för denna blamage åvilade Fridell som vid tillfället hade varit mässfurir. Branting, som hade avlidit i januari 1925, var inte överste Stålhanes favorit. Denne ansåg att ”Branting hade rivit ned försvaret” och förklarade att Branting inte fick hänga i någon mäss så länge han var chef.

Fridell fick senare avsked och MO fick in en anmälan från Fridell i saken och agerade raskt. När saken drogs inför rätta av MO förklarade Stålhane att det var en principalsak att inga ledande politiska personer fick hänga uppe på mässen.

49. SMT (1923), ss. 165-166.

50. SMT (1923), s. 166; SMT (1924), s. 133. Grogglasen hade krossats och MO ingrep och fick fram en ringa ersättning. En bagatell som kostade juridiska insatser och stora belopp.

Vid en intervju i ortstidningen *Arbetsbladet* (s) i Gävle sade överste Stålhane att ”Inga politiska porträtt tolereras i mässen. Lindman lika litet som Branting”. Han hade även underrättat furirkårens ordförande att några represalier med anledning av affären absolut inte var påtänkta. Icke desto mindre hade furirkåren uppenbart känt sig under socialt tryck och trängd och genom en furir Eriksson uppvaktat översten och meddelat, å furirkårens vägnar, att man tog avstånd från Fridells beteende. Stålhane ansåg för sin del att Fridells ”insinuation” att han hade utvalts till ”syndabock” för Brantingsporträttet var helt felaktig.

MO gjorde nu anmälan till överste Stålhane chef, d v s chefen för VI. arméfördelningen, och anförde bl.a. att det var felaktigt av Stålhane att godtyckligt utvälja en viss person för att lägga ansvaret på i ärendet. Han var enligt MO i sin fulla rätt att förbjuda upphängande av politikerporträtt i mässen men hade inte iakttagit opartiskhet och objektivitet när det gällde skuldutkrävandet. Stålhane yttrande om statsrådet Branting hade dessutom varit obehärskat och ägnat att kränka personer med annan politisk åskådning än översten. MO ansåg därför att Stålhane hade gjort sig skyldig till oförstånd i ämbetet, men att saken inte behövde dras upp i krigsrätt utan kunde avgöras av överordnad befälhavare. Så blev också fallet.

Arméfördelningschefen, greven, generalmajor Carl B Hamilton, meddelade senare överste Stålhane varning jämlikt § 210 strafflagen för krigsmakten för den förseelse i tjänsten han hade låtit sig komma till last. Därmed fick det bero och saken var utagerad.⁵¹

I efterhand kan man fundera på om inte lojaliteten inom officerskåren – liksom inom svensk nobilitet – i detta ärende spelade en stor roll. Chansen att greve Hamilton skulle ”klämma till ” överste Stålhane hos ”hälsingarna” för denna incident var nog ringa.

Hela Brantingaffären visade att det var svårt att hålla politiken helt utanför de militära domänerna. Konkret kan man säga att MO sökte nå ett modus vivendi: nej till politiska manifestationer inom försvaret, men också ett stopp för vad som kunde uppfattas som förföljelse av underlydande. Denna fråga ställdes på sin spets i en rad fall när det gällde antimilitaristisk (kommunistisk) press och litteratur på förbanden från tid till annan. Brantingaffären visade även en mentalitetskollision i det nya demokratiska Sverige där en aristokratisk överste hade svårt att smälta riksdagsbeslutet om nedrustningen 1925.

51. *Militieombudsmannens årsberättelser 1926*, ss. 69-71.

Utvecklingen vid krigsrätterna i Sverige 1931-1936

MO intresserade sig mycket för den allmänna utvecklingen av brott och förseelser inom försvaret och presenterade i sin ämbetsberättelse 1937 en utförlig statistik över krigsrätterna 1931-1936. Antalet bestraffningar, utdömda av krigsrätt och befälhavare var under dessa fem år nära 15 000, högst år 1931 med 3 277 (samma år som skotten i Ådalen, där militären dödade fem civila) och därefter sjunkande fram till den lägsta siffran 1936 för år 1936 (ett år av ökad samhällsstabilitet och ett nytt försvarsbeslut om en tioårig upprustning).

Antalet tillrättavisningar (varningar, extraarbeten, s k kasernförbud) var det dubbla jämfört med bestraffningarna, eller 31 648 med en liknande fallande tendens enligt följande:

Tabell 3. Krigsrätterna 1931-1936

Bestraffningar 1931-1936	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Summa
Skärpt arrest	151	100	104	70	72	67	563
Vaktarrest 9-15 dagar	299	262	250	206	187	166	1 370
Vaktarrest 1-8 dagar	2 777	2 381	1 788	2 062	1 847	1 668	12 523
Arrest utan bevakning	51	70	50	53	53	55	332
Antal bestraffningar	3 277	2 813	2 192	2 391	2 159	1 956	14 788

Källa: MO årsberättelse 1937.

Tabell 4. Krigsrätterna 1931-1936

Tillrättavisningar åren 1931-1936	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Summa
Varning	1 109	1 208	1 204	951	751	995	12 523
Handräckningsarbeten utom vanlig ordning	881	1 012	766	53	53	55	332
Förbud att vistas utom kasernområde etc.	3 991	3 806	3 330	3 273	3 319	2 914	20 633
Antal tillrättavisningar	5 981	6 026	5 300	5 004	4 967	4 370	31 648

Källa: MO årsberättelse 1937.

Den sjunkande trenden i fråga om bestraffningar och tillrättavisningar 1931-1936 är klar och gällde alla typer av brott och förseelser. Hur denna utveckling skall tolkas är dock inte givet. Möjligen återspeglar statistiken en enkel, linjär utveckling, näraliggande ”verkligheten”. Det skulle betyda att förhållandena inom den svenska krigsmakten hade blivit lugnare och friktionerna mellan trupp och befäl hade minskat. Bidragande yttre orsaker kan här anges som tänkbara förklaringar, t ex den politiska utvecklingen, med de skarpa motsättningarna kring Ådalshändelserna 1931 och den djupa depressionen med Kreugerkraschen 1932-1933. Den allmänna oron och de dåliga ekonomiska tiderna kan ha påverkat utvecklingen. De antimilitaristiska strömningarna nådde något av en höjdpunkt i början av 1930-talet då bl.a. den socialdemokratiska partikongressen diskuterade fortsatt nedrustning och det även fanns anhängare av avrustning.⁵²

En invändning mot denna tolkning är att brottsstatistiken i samhället endast avspeglar ”toppen av ett isberg” och inte säkert kan sägas avspegla den faktiska utvecklingen i samhället. (Anmälda brott i förhållande till total brottslighet).

Den anförda statistiken visar dock att de militära befälhavarnas/ förmännens bestraffningar sjönk från 1931 till 1936. En närmare analys av siffrorna visar flera intressanta förändringar. S k *sträng arrest* utdömdes överhuvudtaget inte under epoken medan *skärpt arrest* förekom relativt flitigt, mest för rymning och olovligt undanhållande (304 fall) men även relativt ofta för ordervärgran (62), försummelse av tjänsteplikt (79) och fylleri (69).

52. Tingsten, H., *Socialdemokratins idéutveckling...*, avsnittet om försvaret.

Avdelningen våld, förolämpning, smädelse, förgelseväckande beteende mm var en bred samlingskategori med *många vaktarrest* (688 upp till 8 dagar, 96 mellan 9-15 dagar) men endast 31 fall förekom av skärpt arrest.

”Normalformen” i fråga om bestraffning var vaktarrest 1-8 dagar för de vanliga typerna av förseelser och brott, inte minst fylleri, olovligt undanhållande och försummad tjänsteplikt. Följande tabeller för perioden 1931- 1936 ger närmare besked⁵³:

Tabell 5. Brott och förseelser, för vilka bestraffning ålagts av befälhavare åren 1931-1936

Rymning och olovligt undanhållande (5 kap S.L.K.)	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Summa
Skärpt arrest	91	53	43	38	41	38	304
Vaktarrest 9-15 dagar	139	127	136	101	97	103	721
Vaktarrest 1-8 dagar	1 443	1 253	883	1 126	943	850	6 498
Arrest utan bevakning	2	7	2	2	2	9	24

Vägran att lyda mm (76-79 §§ S.L.K.)	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Summa
Skärpt arrest	12	7	13	13	8	9	62
Vaktarrest 9-15 dagar	31	25	38	19	13	14	140
Vaktarrest 1-8 dagar	191	123	129	110	105	108	766
Arrest utan bevakning	1	2	1	2	1	–	7

Våld, förolämpning, smädelse, förgelseväckande beteende mm (80-97 §§ S.L.K.)	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Summa
Skärpt arrest	5	11	6	3	3	3	31
Vaktarrest 9-15 dagar	26	23	13	14	13	7	96

53. *Militieombudsmannens årsberättelser 1937*, s. 217.

Väld, förolämpning, smädelse, förgelse-väckande beteende mm (80-97 §§ S.L.K.)	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Summa
Vaktarrest 1-8 dagar	179	89	94	102	116	108	688
Arrest utan bevakning	10	7	3	6	6	2	24

Vårdslöshet och försummelse av tjänsteplikt (130-132 §§ S.L.K.)	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Summa
Skärpt arrest	19	15	17	8	8	12	79
Vaktarrest 9-15 dagar	19	29	44	29	24	19	164
Vaktarrest 1-8 dagar	552	544	467	454	40	538	2 779
Arrest utan bevakning	31	50	40	39	40	40	240

Fylleri	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Summa
Skärpt arrest	15	11	23	6	5	9	69
Vaktarrest 9-15 dagar	17	23	13	14	18	12	97
Vaktarrest 1-8 dagar	391	344	198	254	257	220	1 664
Arrest utan bevakning	4	2	1	2	3	3	15

Övriga brott och förseelser	1931	1932	1933	1934	1935	1936	Summa
Skärpt arrest	8	3	2	2	3	–	18
Vaktarrest 9-15 dagar	37	35	26	21	22	11	152
Vaktarrest 1-8 dagar	21	28	17	16	22	21	125
Arrest utan bevakning	3	2	3	2	1	1	12

Källa: MO årsberättelse 1937.

Bestraffningar med arrest var alltså flitigt förekommande under åren 1931-1936 inom det svenska försvaret. Rymningar och undanhållanden, fylleri och vårdslöshet var de vanligaste brotten och förseelserna; vägran att lyda order, våld och förolämpningar förekom dock även i ganska stor skala.

MO:s inspektionsresor och utredningar 1940-1941

1940 var ett skickelsedigt år med det finsk-ryska vinterkriget och det tyska överfallet på Norge och Danmark 9 april, vilket gjorde att Sverige avskars från förbindelserna västerut och blev omringat av Tyskland och Sovjetunionen, som sedan augusti 1939 hade en politisk pakt med varandra. Under en stor del av året var den svenska krigsmakten, till stor del illa rustad, mobiliserad. Den långa beredskapen under krigsåren inleddes nu på allvar. Särskilt under sommaren 1940 var antalet inkallade soldater mycket högt med ca 300 000 man. Samtidigt beviljade riksdagen kraftigt ökade försvarsanslag, ja under de första krigsåren uppgick utgifterna för försvaret till mer än halva statsbudgeten (inkl krigsfamiljebidrag).

För militären uppkom nu den ovanliga situationen att man hade mer än nog i fråga om löpande anslag. Huvudfrågan gällde hur man snabbt kunde få fram ny materiel och långsiktigt organisera utbildningen inom försvaret. Bristen på moderna vapen och materiel tvingade fram köp utomlands, improvisationer m m och byggnationer fick ofta tas på löpande räkning. Samtidigt ökade kostnadsinflationen snabbt och knappheten på råvaror ledde till rationeringar och restriktioner.⁵⁴

I detta läge blev den politiska kontrollen över försvarsutgifterna en central fråga. Ämnet är mycket intressant men ligger vid sidan av denna studie av MO och riksdagen. Här skall perspektivet begränsas till MO:s inspektioner och utredningar i anslutning till anmälningar och förhör. Utrymmet tillåter endast några nedslag i det digra materialet och diskussion av några tyfall och principiellt intressanta ärenden.

54. Böhme, K. R., "Från 9 april till transiteringsöverenskommelsen" i Carl Axel Wangel (red.), *Sveriges militära beredskap 1939-1945* (Stockholm: Militärhistoriska förlaget, 1982), ss. 169-171; Cronenberg, Arvid, "Krigsfall Tyskland" i B. Hugemark (red.), *Urladdning, 1940-Blixtkrigens år* (Stockholm: Probus, 1990), s. 252-254.

MO-protokollen 1940: 10 inspektionsresor, 17 utredningar och ett förhör

MO:s arbetssätt belyses tydligt av protokollen från 1940. Centrala frågor gällde den militära rättstillämpningen, förvaltningen och förhållandet mellan befäl och trupp men därtill kom ett stort antal inspektioner runt om i landet där även kostnadskontrollen och skötseln av byggnader, materiel mm blev föremål för uppmärksamhet.

Den 7-10 februari gjorde MO, Sture Centerwall, en inspektion på Gotland och den 7-9 april i Göteborg. På Gotland åtföljdes MO av militärbefälhavaren, generalmajor G M Törngren. Nu inspekterades kustartillerikåren i Fårösund och artillerikåren i Visby. Stor plats i inspektionen upptogs av de sanitära förhållandena, (vatten, värme, tvätt, varmbad), sjukhusförhållanden, förläggningarnas standard mm. Här fanns risker både för manskapets hälsa och för kronans medel. I Fårösund anmärktes att uppvärmningssystemet var otidsenligt och oekonomiskt, inte minst på grund av de stigande bränslepriserna, och att förläggningarna borde byggas ut för att rymma en större del av truppen i kasern.

I *Gotlands Folkblad* (s) hade det förekommit några artiklar riktade mot en kapten Hedengren och dennes sätt att behandla sitt folk, vilket i sin tur hade gjort kyrkoherden Ruhr i Roma upprörd. Ruhr tog Hedengren i försvar i ett brev till militärbefälhavaren, varefter MO fick sina ögon på fallet. MO inspekterade nu kompaniet Hedengren och kunde inte finna någon anledning till anmärkning. En tidigare influensaepidemi var nu hävd och varken kost eller logi var dålig. Ett visst missnöje hade funnits mot permissionssystemet, vilket var mycket restriktivt då tjänstledigheter först beviljades för familjeförsörjare, som måste sköta sina hemman och avverka skog. För Hedengren hade artiklarna i *Gotlands Folkblad* kommit som en stor överraskning. En möjlig förklaring kunde vara att sjukskrivna värnpliktiga inte hade beviljats permission över helgerna, ansåg han.⁵⁵

55. Kapten Hedengren torde vara identisk med en av de få nazistiskt organiserade officerarna i Sverige 1940. Se: Stellan Bojerud: "Nazister och lojaliteten mot Sverige" på www.forum.skalman.nu (8 feb 2008): "Sven Hedengren var en ytterst väldokumenterad nationalsocialist. Såsom löjtnant anslöt han sig 1926 i Konrad Hallgrens SFFP/SFKO, men övergick 1933 till Sven Olov Lindholms NSAP. Samma år befordrades han till kapten vid Gotlands infanteriregemente (I 18) i Visby. 1934 finner vi honom som Riksledare SA inom NSAP och tillika avdelningschef för NSAP i Visby. 1936 blev han kretsledare för NSAP Gotland och riksdagskandidat för NSAP. Han deltog som frivillig i Finland och blev 1941 medlem i SSS. Fallet Hedengren blev prövostenen för den efter kriget tillsatta Bedömningsnämnden. Hans politiska åskådning var väl känd och dokumenterad. Men nämnden utgick från

Inspektion i Göteborg 7-9 april 1940

I början av april 1940 inspekterade MO Göta artilleriregemente (A 2) i Göteborg och mottogs där av regementschefen, överste Sune Bergelin. Några anmärkningar gjordes om kompaniernas straffregister då böckerna inte hade förts tillräckligt noggrant – MO föreslog nu inrättandet av en särskild marin krigsrätt i Göteborg då förhållandet nu var att de marina målen avgjordes av regementskrigsrätten till vilken jurisdiktion de marina formationerna tillfälligt hörde. Motiveringen var att den marina sakkunskapen saknades i regementskrigsrätten. Det var ett exempel på att MO kunde föreslå en ändrad rättsorganisation med tanke på tidslägets krav.

En noggrann genomgång gjordes av regementets räkenskaper. Vissa detaljer ansågs behöva rättas till. Även intendenturmateriel genomgicks. MO konstaterade att uniformer inte fanns tillgängliga till det antal och storlekar som hade föreskrivits av arméförvaltningens intendenturdepartement. Särskilt påtaglig var bristen på större storlekar av uniformer, vilket förrådsförvaltaren ansåg berodde på att föreskrifterna inte längre stämde med efterfrågan, dvs soldaterna hade blivit allt längre och den storleksfördelning som gällde stämde ej längre med verkligheten. Här kolliderade således den militära planeringsbyråkratin med en föränderlig verklighet. När kropp och uniform ej stämde överens fick kroppen ändra sig tycks ha varit ”förrådsgubbarnas” linje.

Till förbättring av kaserner och andra byggnader skulle nu anslås ca 80 000 kr vilket MO ansåg vara viktigt för att nå bättre standard. Ett besök vid Härlanda centralfängelse visade slutligen att här fanns åtta intagna värnpliktiga. Samtliga ansåg sig nöjda med sina domar och hade heller inte några klagomål mot behandlingen i fängelset.

Den 9 april 1940 skulle MO slutligen inspektera vissa marina formationer i Göteborg men inställde inspektionen:

Med anledning av de underrättelser som under natten inlöpt rörande de utrikespolitiska förhållandena samt de militära beredskapsåtgärder som på grund härav vidtagits eller anbefallts, beslöt militieombuds-

frågan om nationell pålitlighet och därvid framkom det att han verkat med energi för att avvärja ett befarat tyskt anfall mot Gotland. Inför nämnden uppgav Hedengren att hans politiska engagemang var en reaktion mot 1925 års nedrustning samt Sveriges i hans tycke bristande engagemang för Finland. Nämnden gav klartecken och Hedengren befordrades till major per 1 april 1948.” (Se även: Löow, Helene, *Hakkorset och Wasakärven: en studie av nationalsocialismen i Sverige 1924-1950* (Göteborg: akademisk avhandling, 1990)).

mannen att avbryta inspektionsresan samt att återvända till Stockholm dit ankomsten skedde på eftermiddagen.⁵⁶

*Final: Försvarsdepartementet och MO kräver
1945 förbud mot livning, pennalism och straffexercis*

När kriget i Europa var över föreslog försvarsdepartementet i maj 1945 införande av bestämmelser angående s k livning eller pennalism inom krigsmakten. MO tillstyrkte detta i en remiss och betonade att det klart borde fastslås en klar skyldighet för envar överordnad att ingripa mot överträdelser på området. Även besläktade företeelser som straffexercis och dylikt borde beivras på samma sätt ansåg MO. Saken skulle tas upp i en kommande översyn av strafflagen för krigsmakten.⁵⁷

Denna händelse kan ses som slutpunkten på denna undersökning av MO-ämbetet och dess verksamhet åren 1915-1945. När MO infördes 1915 var det ett vänsterpolitiskt krav för att öka rättstryggheten för främst de värnpliktiga. När freden kom 1945 var det dags att ta ytterligare ett steg framåt i civiliserings- och humaniseringsprocessen inom den svenska krigsmakten i fråga om interna, länge accepterade kollektiva bestraffningsformer som livningar och straffexercis. Även förekomsten av pennalism synliggjordes. På rättstrygghetens område hade onekligen mycket skett på dessa fyrtio år och MO hade en del av förtjänsten till denna utveckling.

Genom den dubbla funktionen av inspektioner och besök å ena sidan och mottagandet av anmälningar å den andra sidan kunde MO-ämbetet fånga upp en stor del av det missnöje och de friktioner som militärtjänstgöringen årligen producerade. Det demokratiska genombrottet i Sverige 1917-1921 gjorde denna funktion extra viktig och drev på en inre reformverksamhet

MO i full verksamhet 1941- några typfall

Under beredskapsåren 1939-1945 ökade MO:s verksamhet påfallande. Antalet anmälningar ökade, som redan visats, och MO gjorde många inspektioner där försummelse av olika slag uppträcktes. I sin berättelse till riksdagen 1942 tog MO upp inte mindre än 30 fall under år 1941 som hade lett till åtal. Listan i sammandrag såg ut så här:

56. MO diarium, 7-9 april, 1940, vol A 2.

57. *Militieombudsmannens årsberättelser 1945.*

- Ett tiotal fall av värnpliktiga, som felaktigt inkallats och i några fall hade efterspanns för olovligt undanhållande. Åtal mot rullbefälhavarna.
- Åtal mot landstormsofficer (bataljonschef) för oriktiga beslut om tillrättavisningar och för olämpligt uppförande
- Auditor som hyrt ut sin sommarvilla till kronan för inkvartering, åtal.
- Sergeant som för egen räkning sålt ett kronan tillhörigt havreparti till spannmålsfirma, åtal för grovt tjänstefel
- Tre fall av misshandel och missfirmelse av underlydande
- Åtal mot depåchef för missbruk av tjänstebil
- Åtal mot fartygschef för att olovligen ha låtit ovidkommande person delta i en flygtur med rekvirerat plan
- Åtal mot rullbefälhavare för att felaktigt ha inkallat en till reserven avförd furir, denne skulle även ha överförts till landstormen
- Två åtal mot kompanichef resp. depåchef för att ej omedelbart ha hemförlovat värnpliktig som förklarats oduglig till krigstjänst
- Vakttjänstgöring använd felaktigt som tillrättavisning
- Ryttmästare gjort sig skyldig till tjänstefel vid förhör i disciplinmål
- Depåstabschef försummat diarieföringen över fältkrigsrätts utslag med följd att klagande förlorat sin talan p.g.a. för sent inkommet besvär
- Åtal mot fartygschef för fylleri
- Åtal mot bataljonschef för tjänstefel i olika hänseenden
- Hemvärnsbefälhavare överskridit sina befogenheter genom att avskeda hemvärnsmän
- Åtal mot tygmästare i fästning för försummelse i fråga om anskaffning av viss materiel
- Åtal mot FO-befälhavare för missbruk av tjänstebil
- Åtal mot batterichef för felaktigt bestyrkande av ansökan om familjebidrag
- Åtal mot fartygschef för bristande tillsyn av fartygets marketenteri m m

- Åtal mot landstormslöjtnant för tjänstefel genom försummelse att i olika hänseenden övervaka verksamheten vid sitt kompani

Några kända exempel som uppmärksammades i denna MO-berättelsen var översten, friherre Axel Gyllenkrook och ryttmästaren Stig Möllersvärd.

Axel Gyllenkrooks missfirmelse av underlydande

Vid två tillfällen, den 31 maj och den 18 juli 1940 hade översten på reservstat, friherre Axel Gyllenkrook, fällt olämpliga uttryck i Karlskrona fästning inför trupp och gjort sig skyldig till tjänsteförseelse (avsättning av befäl på stående fot) och av krigsrätt dömts till två dagars arrest utan bevakning. MO ansåg domen vara för mild och drev saken vidare, men åtalet lades ned, som senare skall skildras.

Gyllenkrook var en högt begåvad officer, som bl.a. hade aspirerat på att bli flygvapenchef. Bertil Nelsson har tecknat hans porträtt i (Red. Gunnar Artéus), *"Officersprofiler"* (Sthlm 1996). Gyllenkrook var ansedd för att vara en av arméns främsta taktiker och hade utarbetat en rad viktiga arméreglementen. Han gick över till reservstat 1938 efter att ha dömts till två månaders suspension från sitt chefskap vid Hallands regemente p g a två felaktiga avsättningar av officerare och en regelvidrig omplacering av löjtnant m m.

Under den skärpta beredskapen 1940 ("ett verkligt läge") blev han dock återkallad under fanorna i mars 1940 och infanteribefälhavare på Karlskrona fästning, där han stannade ett och halvt år. Här fick han till uppgift att söka "göra förband av spridda rester av landstorm och annat löst folk som kunde avvaras för denna uppgift i lokalförsvaret." Antalet åldersklasser på fästningen var 12, hämtade från 13 olika regementen! Den 15 december 1940 höll Gyllenkrook ett mycket uppskattat föredrag om "Soldaten, utbildningen och striden" vid Folk och Försvars första konferens anordnad i Karlskrona av SSU och militärledningen och fyra dagar senare fälldes han av krigsrätt för att ha omplacerat en landstormsfänrik.

Nelsson skriver:

Militieombudsmannen Sture Centerwall som alltsedan tiden på Malmslätt (ca 1927-34) oavlätligen drabbat Gyllenkrook med den ena påföljden svårare än den andra ville inte acceptera domen utan överklagade till krigshovrätten. (...)

Under våren 1941 sökte Centerwall Gyllenkrook och träffade honom slutligen för ett halvannan timme långt samtal på Stadshotellet i Karls-

krona. Därefter togs överklagandet tillbaka. Sommaren 1941 tog Centerwall avsked på grund av sjukdom.

Gyllenkrook avtackade till sist sina välövade landstormstrupper till hösten 1941 och skall då enligt Nelson ha hållit följande tal: ”Det sägs att när man dör kommer man antingen till himmelen eller till helvetet. Om det är så, är det min personliga övertygelse att jag kommer att hamna på det senare stället. Men när jag står där inför den behornade fursten kommer jag i underdånighet anhålla, att från den tid jag har att tjäna, jag måtte få dra av min tid som infanteribefälhavare på Karlskrona fästning. Tack kamrater!”

Major Ringström och värnpliktige Olsson (En mentalitetskrock)

Den 22 juli 1940 hade vpl. 202 68/23 Olsson, någonstans i Sverige (ort angavs ej), gått på post utan klar instruktion och hade mer eller mindre ”överfallits” av sin bataljonschef, majoren M Ringström, som hade skällt ut Olsson efter noter. Några dagar senare återkom han och kastade sig över Olsson med följande utbrott: ”Vad är det för en förbannad djävla koffert, som röker på post, det är ju samme drulle som häromdagen, arrester den djävulen!” Olsson hade många vittnen och anmälde majoren Ringström till krigsrätt, som dömde Ringström för förolämpning av underordnad krigsman i tjänsten till böter om 15 kronor. MO var inte nöjd utan drev fallet vidare och krigshovrätten avkunnade dom omfattande arrest fyra dagar utan bevakning för Ringström. Missfirmelsen ansågs i detta fall vara klart bevisad.

Ryttmästare Möllerswärd blir förbannad

Ett snarlikt fall gällde den kände ryttmästaren Stig Möllerswärd, som 1941 åtalades för att ha lett ett förhör i disciplinmål rättsvidrigt. Furiren 51/4 N R E Östman hade fått en bestraffning för olovligt nyttjande av kronans egendom och vid förhör, som letts av Möllerswärd, hade denne blivit så rasande på Östmans ”disciplinvidriga uppträdande” att han hade avbrutit förhöret för att ”icke frestas att förgå sig mot den tilltalade.” (Man anar den upphetsade stämningen på plats). Följden hade blivit att förhöret inte hade följt lagliga former, för vilket Möllerswärd av sekundchefen vid Livregementet till häst (K1) ådömdes arrest en dag utan bevakning. MO ansåg att Möllerswärd hade brustit i oväld.

Jagarchefen, kapten F Melcher, dömd för fylleri midsommaren 1941

Midsommaren 1941 anföll Hitler Sovjetunionen och historiens största fälttåg började, Operation Barbarossa. En svag återklang kunde märkas i Sverige, där man dock enligt de tyska diplomaterna främst sysslade med ransoneringskuponger och frågan om kaffet skulle räcka till. (Se Leif Björkman, *Sverige inför Operation Barbarossa*, SUAV, Sthlm 1971, ny ocsurerad upplaga 2007). De världshistoriska händelserna fick ett tragikomiskt nedslag i MO:s verksamhet då en vpl furir Bergman, som tydligen ilsknat till, anmälde sin jagarchef, kapten F Melcher för fylleri. (Denne hade varit inblandad i ett MO-mål i marinen 1932 för s k livningar av slöa underordnade.)

MO, som såg vissa inadvertenser i fallet, följde nitiskt upp ärendet. Vid förhör framkom att officerarna på två jagare efter middagen den 24 juni 1941 samlats i den ena jagarens gunrum och där gemensamt hade firat midsommar, vilken tycks ha blivit något blöt. Kapten Melcher hade svårt rörd av starka drycker setts lämna jagaren klockan 02.30 den 25 juni (just då transiteringen av den tyska division Engelbrecht började rulla mot svenska gränsen från Norge, KZ) och den andre närvarande fartygschefen, kaptenen och greven E P Hamilton, medgav vid förhör att man tydligen hade brutit mot bestämmelserna om tid för samkväm i gunrum. Så kunde det gå när jagarcheferna firade midsommar vid Operation Barbarossa. Chefen för kustflottan dömde nu Melcher till fem dagars vaktarrest och Hamilton till fyra dagars arrest utan bevakning.

Krigsåren 1939-1945: en intensiv tid för MO-ämbetet

Beredskapsåren 1939-1945 blev en ny intensiv verksamhetsperiod för MO. Utvecklingen av antalet anmälningar till MO, åtal mm var följande under perioden 1935-1945. Notera den starka ökningen av antalet fall med en topp åren 1942-1944.

Tabell 6. MO:s ärenden inkl klagomål och åtal 1935-1945

År	Ärenden	Anmärkningar	Åtal	Klagomål vid inspektioner
1935	459	292	7	90
1936	377	237	5	67
1937	528	374	14	85
1938	561	329	17	103
1939	707	179	14	450

År	Ärenden	Anmärkningar	Åtal	Klagomål vid inspektioner
1940	1 270	327	26	727
1941	1 574	378	37	881
1942	2 032	491	28	1 217
1943	2 571	456	44	1 561
1944	2 317	521	47	1 253
1945	1 586	561	39	961

Källa: MO ber. 1945, SIS + MO ber. 1946.

Antalet åtal gick upp markant under krigsåren 1940-1945. Antalet klagomål vid inspektionerna steg mycket under beredskapen. Delvis torde detta ha varit en funktion av antalet ärenden ökade, men en viss del av uppgången måste ha berott på andra omständigheter.

Den militära strafflagstiftningen och beredskapen

Under beredskapsåren 1939-1945 gjorde fler svenskar militärtjänst än någonsin under 1900-talet. Det stora antalet inkallade i beredskap och i grundutbildning bidrog givetvis till ökade friktioner och belastningen på krigsrätterna blev omfattande. Evabritta Wallberg har beskrivit denna utveckling i antologin (Red) Carl-Axel Wangel, *Sveriges militära beredskap 1939-1945*, Militärhistoriska förlaget, Köping 1982.

Här ska några viktiga resultat från denna studie meddelas i korthet: 1937 var antalet "krigsmän" i tjänst 51 717 personer vilket hade stegrats till 359 058 personer år 1942, dvs. en ökning med drygt sju gånger. Antalet till krigsrätter inkomna mål ökade dramatiskt under beredskapsåren enligt följande tabell:

Tabell 7. Antal mål inkomna till krigsrätten 1937-1947

År	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Mål	691	797	1 576	5 308	6 290	10 317	11 655	9 672	5 817	3 166	2 618

Källa: 58

58. Wallberg, Evabritta, "Den militära strafflagstiftningen och beredskapen" i C.-A. Wangel (red.), *Sveriges militära...*, ss. 611-612.

Som synes ökade antalet mål kraftigt under beredskapsåren 1940-1944 för att sedan snabbt minska åren 1945-1947. Topparna inträffade åren 1942-1944. Notabelt är att den låga nivån mål från förkrigsåren 1937-1938, då antalet mål låg under 1000 per år, inte återtog under fredsåren 1946-1947 då antalet mål i stället låg ca fyra gånger högre eller kring 3 000 mål per år. Hur detta skall tolkas är svårt att säga. Detta kan möjligen vara ett tecken på att disciplinkraven hade skärpts under beredskapen och att därför fler bagatellartade förseelser ändå beivrades men kan givetvis även vara ett tecken på att antalet allvarligare förseelser hade stigit till en högre nivå som ett uttryck för en hårdare mentalitet, som inte minst krigsåren hade skapat.

Under beredskapen gällde 1914 års strafflag för krigsmakten (SLK) som först 1948 ersattes med en ny strafflag. Enligt den nya lagen 1948 avskaffades krigsrätterna i fred. Under beredskapen gällde SLK 1914 enligt vilken regementskrigsrätter var första instans inom armén och flygvapnet i och stationskrigsrätter för flottan. Detta gällde fredsorganisationen. Dessutom fanns särskilda krigsrätter för vissa till armén hörande avdelningar av krigsmakten.

När krigsmakten var ställd på krigsfot räknade lagen även med s k fältkrigsrätter. Under perioden april 1940 – februari 1941 användes en krigsorganisation men därefter – och även perioden december 1939-mars 1940 (finska vinterkriget epok) en blandad organisation med både vanliga krigsrätter vid förbanden och fältkrigsrätter. Krigsöverdomstol var genomgående under beredskapen krigshovrätten.⁵⁹

Straffnormerna enligt 1941 års strafflag för krigsmakten var dödsstraff, straffarbete, fängelse, böter och disciplinstraff samt för ämbetsmän och tjänstemän även avsättning eller avstängning (mistning) av ämbetet eller tjänsten under en viss tid.

Disciplinstraffen uppdelades i följande kategorier:

- Arrest utan bevakning (1-15 dagar)
- Vaktarrest (1-15 dagar)
- Skärpt arrest (1-10 dagar)
- Sträng arrest (1-6 dagar)

59. Ibid., s. 612.

Olika typer av förseelser och brott

Under åren 1938-1946 dominerade bland förseelserna enligt Wallbergs klassificering åsidosättande av de militära tjänsteplikterna, främst

- ohörsamhet mot förman
- rymning
- övergivande av post

Vanligt förekommande brottstyper var följande:

- skadegörelse och förskingring av krigsmaktens egendom
- stöld
- snatteri
- rån

Dessa brottstyper ökade dock under beredskapen inte i samma takt som andra brottstyper, där ökningen var snabbare, nämligen följande:

- övergivande av post
- oförstånd i tjänsten
- vårdslöshet i tjänsten
- rymning

Antalet egendomsbrott visade en påtaglig stegring; under 1943 gällde 1203 av 8148 domar egendomsbrott medan de under 1940 endast hade varit 362 av totalt 4068 domar. En hypotes kan vara att beredskapen och ”andan” i krigsmakten var mer skärpt i det akuta läget 1940, medan de många och tröttande beredskapsåren hade satt sina spår under 1943, då en beredskaps-trötthet bredde ut sig. Officerarna och underofficerarna dömdes främst för förseelser och brott av typen vårdslöshet, försummelse, oförstånd och oskicklighet i tjänsten. Utvecklingen blev följande:

Tabell 8. Officerare och underofficerare dömda för brott och förseelser enligt § 130 och 132 i SLK 1914 under beredskapsåren 1940-1945

År	Antal officerare	Antal underofficerare
1940	141	55
1941	241	131
1942	209	120
1943	413	289
1944	421	279
1945	366	245

Brotten och förseelserna gällde vårdslöshet, försummelse, oförstånd och oskicklighet i tjänsten. Källa: ⁶⁰

Tendensen är tydlig att antalet domar enligt dessa paragrafer ökade under beredskapen med de högsta noteringarna under de sista krigsåren 1943-1945. De flesta domarna mot officerarna gällde mindre förseelser och brott medan kategorin underofficerare hade ”ett mer digert brottsregister”, d v s dömdes oftare för andra kategorier brott, vilka var av allvarligare art. Detta kan i sin tur återspegla en bister verklighet i den militära beredskapens Sverige enligt vilken det främst var underofficerarna – ”förbandens ryggrad”, som de ofta kallades, som fick ta de flesta och tuffaste ”stötarna” i förhållandet till de många värnpliktiga soldaterna – medan officerarna här ofta befann sig mer på distans från vardagens konfrontationer och friktioner vid förbanden.

Utvecklingen av domar mot värnpliktiga under beredskapen

Vad gäller de värnpliktiga och domar för olika förseelser och brott fördelade sig dessa enligt Wallberg ganska jämnt över olika brottstyper. Antalet rymningar ökade kraftigt under beredskapsåren enligt följande⁶¹:

Tabell 9. Värnpliktiga dömda för rymning ur tjänsten 1938- 1946

År	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946
	101	262	1 324	1095	1647	1959	1877	1166	647

Källa: ⁶²

60. Ibid., s. 613.

61. Ibid., s. 613.

62. Ibid., ss. 611-613.

Sammanfattning med perspektiv och reflexioner

Inrättandet av Militieombudsmannen (MO) av riksdagen år 1915 kan ses som en vänsterpolitisk seger. Den offentliga debatten om revisionen och rättskontrollen inom det svenska försvaret hade varit omfattande sedan 1800-talets slut, främst med anledning av anslagsöverskridanden (Bodens fästning m m) och anklagelser för pennialism, övergrepp och dålig behandling av personal/värnpliktiga vid vissa militära förband. Beslutet om den allmänna värnplikten och avskaffandet av indelningsverket vid härordningsbeslutet 1901 drev på processen.

Förhållandet mellan trupp och befäl blev nu en fråga på dagordningen inte minst i kampen för ett demokratiskt Sverige. ("En man, en röst, ett gevär"). När alla vapenföra män nu skulle göra allmän värnplikt i det svenska försvaret så krävdes förbättrade, mer demokratiska relationer mellan befälskåren och de värnpliktiga, resonerade många i debatten.

Allt "preusseri" inom det svenska försvaret angreps dessutom gärna i vänsterpressen medan man inom högern främst försvarade den bestående ordningen och framhävde krigets krav på en disciplinerad trupp. Kraven på revision av "det militära slöseriet" och en mer ingående juridisk rättskontroll av förhållandena inom de militära etablissemangen växte med tiden. Försvarsutgifterna var vid denna tid den största utgiftsposten i den svenska statsbudgeten, det bör påpekas.

Efterhand utjämnades motsättningarna något i debatt och politik. Vid det första världskrigets utbrott 1914 proklamerades nationell samling och borgfred mellan partierna. Samtidigt fick "kungaregeringen" Hammar-skjöld igenom ett upprustningsförslag om det svenska försvaret för att möta det yttre hotet. Inrättandet av MO-ämbetet, som liberaler och socialdemokrater länge hade krävt, var i detta läge en politisk eftergift från högern för att bevara den politiska borgfreden. På militär sida möttes MO-ämbetet med skepsis. En uttalad kritiker var den fristående tidskriften *Svensk Militär Tidskrift*, redigerad av generalmajoren CO Nordensvan, som skarpt kritiserade MO:s verksamhet som "kitsligt juristeri" och krävde MO-ämbetets indragning i samband med nedrustningsdiskussionen 1924-1925.

I riksdagen blev dock MO-ämbetet snabbt en institution. Några krav på nedläggning framfördes inte utan i stället kom MO att betraktas som en viktig och välbehövlig institution, främst för att samla upp missnöje från de värnpliktiga över behandlingen vid militärtjänstgöringen. MO utvecklades snabbt till en klagomur främst för de värnpliktiga över vad som uppfattades

som dålig behandling men kom även att behandla andra typer av klagomål inom den militära sektorn som ekonomiska frågor, juridiska tillämpningar, upphandling, vanvård och ”militärt slöseri”. MO:s verksamhet följdes dessutom uppmärksamt av pressen, vilket gjorde att den offentliga insynen inom det militära försvaret ökade, vilket säkerligen kunde ha en nyttig, preventiv effekt inom försvaret.

MO fanns snabbt sina arbetsformer. I praktiken var MO-ämbetet en utbrytning ur Justitieombudsmannen (JO), som gjorde att den rättsliga kontrollen och övervakningen av försvaret kunde utökas från riksdagens sida. Ombudsmannainstitutionen är för övrigt en svensk skapelse, som har fått stor genklang, och numera har spridits över världen. (Jfr den gamla svenska institutionen *Allmogens besvär* till Konungen och Högste Ombudsmannen, inrättad av Karl XII 1716).

Militieombudsmannen (MO) som idé och praxis kan ses som *en ganska okänd del av den svenska demokratiseringsprocessen*. Idéerna om och modellen av ett folkförsvaret byggdes upp under mellankrigstiden parallellt med utvecklingen av reformer och välfärd i ”Folkhems-Sverige”. Socialdemokraterna blev från 1930-talet det statsbärande partiet och det demokratiska Sverige under Per Albin Hanssons(s) ledning började en lång och framgångsrik kamp mot demokratins stora utmanare under 1900-talet, kommunismen och nazismen. Borgerlighet och arbetarrörelsen i Sverige ingick här en allians, där endast kommunister och nazister och högerextrema grupper ställde sig utanför. Detta påverkade även i hög grad utvecklingen inom det svenska försvaret. Åren 1926-1936 hade det svenska försvaret en kraftigt minskad organisation efter nedrustningsbeslutet 1925 men därefter började en partiell återupprustning enligt en tioårsplan genom riksdagens försvarsbeslut 1936.

MO gjorde årligen rader av besök och inspektioner, vilket i sin tur ledde till anmärkningar och åtal på skilda område.

Större delen av anmälningarna till MO under perioden 1914-1945 gällde bagatellärenden och smärre förseelser. En stor del av dessa ärenden kunde snabbt avskrivas efter klagoranden om bestämmelser och hur dessa skulle tillämpas. Samtidigt var denna funktion viktig gentemot de värnpliktiga och deras anhöriga, men även för att skapa en likartad tillämpning av gällande bestämmelser inom krigsmakten.

Undersökningen har inte visat några tydliga partipolitiska motsättningar om MO-ämbetet och dess verksamhet. Vid inrättandet 1915 fanns det kritiker inom högern men dessa tystnade efterhand. I riksdagen togs MO:s års-

berättelser vanligen utan debatt. Detta visar tydligt att MO snabbt blev en etablerad institution, som på riksdagens vägnar skötte en viktig rättskontroll och granskningsverksamhet inom försvaret.

Under beredskapsåren 1939-1945 var denna uppslutning kring MO-ämbetet extra tydligt. Dessa år växte MO:s verksamhet lavinartat, delvis därför att antalet inkallade växte mycket snabbt och nådde de högsta siffrorna för hela 1900-talet. (Somrarna 1940 och 1943 var nästan hela fältarmén inkallad och mer än 300 000 man i beredskap).⁶³

MO:s årsberättelser ger en intressant inblick i den militära mentaliteten och kulturen åren 1914-1945 men också i den juridiska granskningsapparatens torra men sakliga genomgångar av anmälningar, förseelser och åtal inom försvarets domäner. Inslag av pennialism, övergrepp, ”livningar” och dylikt uppmärksammades tidigt och kunde leda till sanktioner alltifrån ”prickningar” till åtal och arrestdomar. Den vanliga strafformen vid svårare fall inom denna grupp var arrest utan bevakning eller vaktarrest, maximum 15 dagar. Åtal och fängelsedomar var sällsynta i MO:s verksamhet, både vad gällde trupp och befäl. Åtal med fängelsedomar, främst för brott som rymning, stöld, spioneri mm klarades i stället av inom den militära rättsapparaten, d v s vid krigsrätter och motsvarande.

MO granskade i sin tur den militära rättsapparaten och kritiserade relativt ofta formella fel i verksamheten, både vad gällde krigsrättens sammansättning, rättegångens formalia och tolkningen av lagen. I praktiken drabbade denna kritik främst de lagfarna auditorerna vid krigsrätterna – och torde här ha lett till en viss skärpning i verksamheten efterhand.

Genom MO ökade den civila styrningen och kontrollen av militären på flera fält. Kunskapen om lagar och bestämmelser förbättrades och den juridiska sakkunskapen utökades efterhand, inte minst under beredskapen 1939-1945. Sammantaget kan MO:s verksamhet ses som *ett viktig inslag i en svensk civiliserings- och demokratiseringsprocess under perioden 1915-1945*. Genom MO fick riksdagen ett viktigt kontrollorgan inom försvaret och en tydligare övervakning av rättsförhållandena. Inte minst ökade offentligheten och insynen i de militära förhållandena, vilket sedan ofta följdes upp av medierna i debatt och politik. Det var en liten revolution i det tysta inom det svenska försvaret, som slutade med att MO-ämbetet till sist ansågs överflödigt år 1968 och återgick till att bli en funktion inom Justitieombudsmannen (JO). Därmed var cirkeln sluten. MO hade gjort sin plikt, 1915-1968, nu kunde MO gå.

63. Se: Wangel, C.-A., *Sveriges militära....*

Referenser

- Abrahamsson, Bengt. *Militärer, makt och politik*, Vänersborg 1972, ny utgåva Stockholm: FHS, 2005.
- Andrae, C G. *Revolt eller reform*, Stockholm, 1998.
- Birgersson, B. m fl. *Sverige efter 1900*, Stockholm, 1981.
- Bojerud Stellan. *Nazister och lojaliteten mot Sverige*, se wikipedia art, (8 feb 2008). Bojerud har även ett större opublicerat manus om nazimen och svenska officerare. (kommande utg.)
- Bolin, Anna. *Political-military relations : an introduction to a field of study*, Stockholm: FHS, 2004.
- Bourdieu, Pierre. *Kultursociologiska texter*, Symposion, Stockholm, 1993.
- Brusewitz, Axel. *Sveriges riksdag*, band XV, Stockholm, 1938.
- Böhme, Klaus Richard, red Hugemark, Bo. Huvuddragen i svensk försvarspolitik 1925-45 i antologin *Neutralitet och försvar*, Stockholm, 1986.
- Böhme, K.R., Huldt, Bo, Zetterberg, K. m fl. *De två kulturerna*. Om den civila och militära sektorns försök att styra varandra under fyra sekler, SOU 1996:130.
- Danius, Lars. *Samhället och försvaret 1809-1955*, Stockholm, 1956.
- Finer, Samuel E. *The Man on Horseback, The Role of the Military in Politics*, Penguin, 1962, sv övers. *Militärens roll i politiken*, Lund: Aldus, 1969.
- Franzén, N.O. *Undan världsbranden*, Sverige under första världskriget. Stockholm: Bonniers.
- Haldén, Eva. *Den svåra konsten att reformera*, Stockholm: FHS, 2007.
- Hugemark, Bo (red). *Neutralitet och försvar*, Stockholm, 1986.
- JO-ämbetet. En översyn, SOU 1985:26,
- Kihlberg, Leif. *Karl Staaff 1-2*, Stockholm, 1962-63.
- Militieombudsmannens diarium med handlingar, Riksarkivet
- Militieombudsmannens årsberättelser (Riksdagstrycket)
- Nygren, Rolf. *Disciplin, kritikrätt och rättssäkerhet*, Uppsala, 1977.
- Söderberg, Johan. "Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750-1870", *Svensk Militär Tidskrift*, Stockholm, 1993.
- Tingsten, Herbert. *Den svenska socialdemokratis idéutveckling*, I-II, Stockholm, 1967.
- Thulstrup, Åke. *Reformer och försvar*, Stockholm, 1938.
- Thullberg, Per. *Krigsmaktens högsta ledning 1895-1920: från konungslig makt till parlamentarisk kontroll och professionell ledning*, Stockholm, 1986.
- Torbacke, Jarl. *Försvaret främst*, Stockholm, 1983.

- Weber, Max. *Politik och byråkrati*, Oslo, 1977. (Webers samlade verk har getts ut i Göttingen under 1990-talet, Gesamtausgabe).
- Zetterberg, Kent. *Liberalism i kris, folkpartiet 1939-45*, SUAV, Stockholm, 1975.
- Zetterberg, Kent. *Militärer och politiker: En studie i de svenska försvarsberedningarna 1911- 1914*, Lund, 1988.
- Zetterberg Kent, "Teknik i takt med tiden", *Militärhistorisk Tidskrift*, 1986.
- Wangel, Carl-Axel (red). *Sveriges militära beredskap 1939-1945*, Artikel av Wallberg, Evabritta. "Den militära strafflagstiftningen och beredskapen", Militärhistoriska förlaget, Köping, 1982.
- Wieslander, Hans. *I nedrustningens tecken*, 1966.

1857 – War of Independence, Mutiny or what?

Problems of interpretation

Ashok Nath

On the 150th anniversary of the disruptions in British India, scholars have still not reconciled themselves to an appropriate terminology for them, while politicians hijack the events for their own agenda. In order to examine this controversial episode in the development of modern India, two influential early histories of 1857 are looked into, as well as a recent historical work which has taken a different approach.

The year 2007 witnessed the 150th anniversary of a watershed landmark in the history of British India, possibly the greatest threat faced by the British Empire during the entire course of the nineteenth century. Termed variously the Sepoy Revolt, the Indian Mutiny, the First War of Indian Independence, the Great Mutiny of the Bengal Army or the Indian Rebellion, historians British or Indian still cannot agree what to call it. Coupled with this is the fact that current Indian politicians seemed to have hijacked it for their own ends.

The revolt broke out at Meerut on Sunday 10th May 1857 and started as an army mutiny. Soldiers defied and killed their European officers, Delhi was captured by the rebels and rebellion broke out across north, central and western India. The Bengal Army¹ was almost completely affected. The majority of

1. During this period, the Army in India was organised as three 'Presidential' armies: Bengal,

its cavalry and infantry regiments and all of its artillery units mutinied. This army consisted mainly of high caste Hindus (Brahmins and Rajputs) as well as the elite amongst the Hindustani Muslim community. For several years prior to the outbreak, soldiers in the Bengal Army had felt that their religious beliefs were being abused, coupled with an increasing British arrogance that seemed to hit out by way of racial abuse and discrimination. Once the sepoys' revolt began, peasants rose *en masse* as accumulated grievances, particularly against excessive taxes, found expression in a challenge to British rule. Government buildings were destroyed, treasuries were plundered, barracks and court houses were burnt and prison gates flung open. In some areas the local Indian landowners were also attacked whilst in other areas landowners joined the rebellion, angered by the pressure of rising taxation. For more than two years the rebels fought on, but in the end they could not withstand the onslaught of a more effective army.

Britain had believed it was unassailable and was utterly stunned by the revolt. Despite the fact that a majority of high-caste Bengal army sepoys were traditionally recruited for their tall physiques and light skin, British sources depicted "gangs of black satyrs" raping and dismembering British women, and called rebel Indians "that venom racein heart as black as in face".²

Severe retribution was extracted. Indian prisoners were blown from the mouths of cannon, shot, hung or disembowelled. Villages were burned and temples desecrated. In Delhi in particular there was indiscriminate slaughter after the city was recaptured. Those Indians deemed to have taken part in the Cawnpore (Kanpur) Massacre when 200 European women and children were killed were forced to clean up a portion of the blood stains before being hanged.

So what started it all? Was it the greased cartridges or more deeply mooted issues? There were in truth a multitude of reasons and this is best understood by one of the several proclamations issued by the rebels:

To all the inhabitants, Hindoo and Mussulman, and others of Hindostan, be it known.

The armies of Hindostan have fought faithfully on behalf of the King of London and the Hon'ble Company and conquered for them the

Madras and Bombay.

2. See for example engravings appearing in the *Illustrated London News* from the period Jul 1857- Dec 1858.

countries extending from Calcutta to Peshawur. For those services the said King and English rulers have bestowed the following rewards:-

Firstly.-In Hindostan they have exacted as revenue Rs. 300 where only Rs.200 were due, and Rs.500 where but Rs.400 were demandable, and still they are solicitous to raise their demands. The people must therefore be ruined and beggared.

Secondly.-They have doubled and quadrupled and raised tenfold the Choukeedaree Tax and have wished to ruin the people.

Thirdly.-The occupation of all respectable and learned men is gone and millions are destitute of the necessaries of life. When any one in search of employment determines on proceeding from one Zillah to another, every soul is charged 6 pie tolls on roads and has to pay from 4-8 annas for each cart. Those only who pay are permitted to travel on the public roads.

How far can we detail the oppression of the tyrants! Gradually matters arrived at such a pitch that the Government had determined to subvert every one's religion. Therefore the whole army of Hindustan, both Hindoo and Mussulman, from Calcutta to Peshawur, has risen. It has been argued that one can but die once, and to die after denying one's faith is disgraceful in both worlds. This should be avoided, but to destroy oppressors and the enemies of faith is laudable in every creed. It is the path to martyrdom and paradise. It is proper that every Hindoo and Mussulman should kill whenever he may find an opportunity; if not, all should proceed to Delhi, & c., and join the respective parties to which they belong; for this contest is simply in defence of religion. If our faith be preserved we have everything; if otherwise, it is preferable to die than live.³

Another proclamation, sent out to Indian soldiers loyal to the British cause, most of whom were assembling in the Punjab, warned:

Whoever, Hindoo or Mussulman joins with the enemies of his faith to fight against us will have his face blackened in both worlds. He will have no rest, as the contest is for religion.⁴

3. USI/CAFHR/AN-CAV.File.

4. Ibid.

Historiography and politics

The passage of time has not dimmed the fascination with 1857. There has been a continuous flood of books and articles as well as some films. Fifty one years ago, the centenary year 1957 signalled a renewed interest. By 1966, an annotated bibliography of English language materials had appeared compiled⁵ by Janice Landendorf. It has some 990 entries, the majority of which are European accounts and many of them contemporary. Some are by later day Indian scholars but all are nevertheless written in the English language. What have been significantly lacking are indigenous narratives written by rebels or freedom fighters (as one may choose to call them). That is until now... A British historian and writer William Darlymple, claims that, along with an Indian colleague, he has recently uncovered, 20,000 rebel documents in Urdu⁶ and Persian. These apparently survive from the sepoy camp and palace in Delhi, all of which were found in the National Archives in New Delhi, utterly unknown to Indian historians. This appears to be significant because up to now most of the data used by historians exploring 1857 has come from British sources and Darlymple's findings will be discussed further on in this paper. But let us first look at two major works, one British and the other Indian.

Amongst the numerous British accounts to have appeared after the aftermath of 1857, perhaps the most authoritative and influential was the massive three-volume *History of the Sepoy War in India*⁷ by Sir John William Kaye, a former officer of the Bengal Artillery. By the time Kaye sat down to writing it soon after the event, he had on his desk personal communications from the main English actors of this high drama and records loaned by a gracious India Office, in which he held a senior position. Kaye produced the three volumes between 1864 and 1876, and died almost immediately afterwards. A cursory

-
5. Landendorf, Janice M., *The Revolt In India 1857-58, an annotated bibliography of English language materials*, Inter Documentation Company AG, Zug, Switzerland, 1966.
 6. Urdu, although of South Asian origin, came to be heavily influenced by Persian and Arabic. The word Urdu is derived from the Turkish, word 'Ordu', which means army. It was initially called *Zaban-e-Ordu* or language of the army and later just Urdu. It is the national language of Pakistan as well as one of the 23 official languages of India. The main differences between the two are that Standard Urdu is conventionally written in *Nastaliq* calligraphy style of the Perso-Arabic script and draws vocabulary more heavily from Persian and Arabic than Hindi, while Standard Hindi is conventionally written in Devanāgarī and draws vocabulary from Sanskrit comparatively.
 7. Kaye, John William. *A history of the sepoy war in India, 1857-1858* (3 Vols.) (London: Allen & Co., 1864 -1876).

reading of Kaye's introductory statements may convey the impression that what we have here is a history of the struggle between the colonisers and the colonised: a multitude of detached and almost contemporaneous incidents, the only connecting link being the universal fact that the 'native Indian' had risen against their White colonial masters. But Kaye's history is not so much about the Black Man's rising as about the White Man's suppression of that uprising.

In Kaye's *Sepoy War*, the colonial masters are so completely the subject of Indian history that an account of the most important rebellion against them can only be written up as English history, that is, the heroism of the English under fire:

The story of the Indian Rebellion of 1857 is, perhaps, the most singular illustration of our national character ever yet recorded in the annals of our country.⁸

Contrary to that famous quip in *Midnight's Children*:

What do the English know of their history, for a great deal of it happened elsewhere.⁹

Kaye was intent on teaching the English their overseas history:

[It was] because we were too English... [in] the over-eager pursuit of Humanity and Civilisation...that the great crisis arose; but it was because we were English that when it arose, it did not utterly overwhelm us.¹⁰

There was no substantial 'Indian' response to the events of 1857 until some fifty years later in 1908 when Veer Savarkar's *The Indian War of Independence*¹¹ first appeared. The book was to have a profound and far reaching influence on rising young Indians and future revolutionaries. Unfortunately in the book patriotism seems to have been the author's aim rather than scholarship. Possibly it was meant to be written as a political work meant to fuel Indian nationalism and revolutionary idealism amongst Indian youth. It was after all authored by an ardent nationalist, Veer Savarkar¹², the first Indian writer to

8. Ibid., p. xii.

9. Rushdie, Salman, *Midnight's Children* (London: Jonathan Cape, 1981), p. 274.

10. Kaye, J.W., *A history of the Sepoy war...*, p. xii.

11. Damodar Savarkar, Vinayak, *The Indian War of Independence*. Written first in Marathi was subsequently translated into English.

12. Vināyak Dāmodar Sāvarkar a.k.a Veer Savarkar (Brave Savarkar), (1883–1966) Indian politician and activist, credited with developing the Hindu nationalist political ideology.

allude to the revolt as the 'First War for Indian Independence'. Banned from publication throughout the British Empire, he managed to get it published in the Netherlands, France and Germany. Widely smuggled and circulated, the book would attain great popularity and continues to this day to affect certain Indian political parties as will be shown later.

Savarkar is also considered to be the central icon of modern Hindu nationalist political parties although his last years were clouded with accusations of involvement in Mahatma Gandhi's assassination.

150 years later, when a more objective study of the events leading to 1857 is warranted, we see it perpetually hijacked by Indian politicians to gain political mileage. For example, headlines of various Indian newspapers dated 7 May 2007 had this to say:

A march to the Red Fort in New Delhi from Meerut by over 10 000-strong contingent to commemorate the historic 150th anniversary of India's First War of Independence was flagged off on Monday. Comprising participants from far-off areas, including Manipur, Arunachal Pradesh, Andaman and Nicobar and Jammu and Kashmir, the marchers followed a special team of 85 Army personnel who were on horse-back. Dressed in separate colours of red, green and blue, they marched to the tune of patriotic melodies playing in the background and held aloft banners, flags and posters depicting nationalistic messages referring to the 1857 War of Independence.

A team of scouts and guides was also part of the march as also a fleet of tableaux, including one depicting the Red Fort.

The central message is that every community fought against the British at that time together and the essence of this initiative is the participation of the people. The function at the Red Fort will be attended by President, Vice President Prime Minister, and Chairperson Sonia Gandhi.¹³

The 'central message' does not quite tally with the facts. Scholars whether Indian or British are unanimous in their opinion that by no means every community fought the British; in fact had they done so, the British would have been compelled to leave India.

13. www.indiaabroad.com/news/2007/may/07mutiny.htm: Marching on history's path to Red Fort.

There was also some irony in choosing the 85 mounted cavalymen from the Indian Army. This very army with its existing regiments is that surviving Army which fought for and not against the British in 1857-59 and thereby helped in the defeat and destruction of those 85¹⁴ troopers they were now symbolically supposed to represent.

A few months ago Sir Mark Havelock, a descendant of Sir Henry Havelock, the British general who led the first “relief” or “recapture” of Lucknow was refused permission to hold a remembrance ceremony in Lucknow to mark the 150th anniversary. The Hindu Nationalist Bharatiya Janata Party said it would not allow his group to enter Lucknow, the capital of Uttar Pradesh. They also mentioned having read and been influenced by Veer Sarvarkar’s book.¹⁵

At no cost will our party allow the group into the city. They are not tourists but family members of the killers of our freedom fighters,
– Senior BJP leader¹⁶

Officials of the government run Archaeological Survey of India were also pressurised into telling the BBC that ‘no prayer or ceremony could be allowed at the site, which is now a protected historical monument.’

Not too long ago the author of this paper had been co-leader and guest lecturer with several study tours to these very sites organised for the Military Historical Society and various tourist groups from the United Kingdom. Wreaths were always laid and a ceremony held often with pipers loaned by the local garrison regiment. There had been no objections then, let alone any interest envisaged by either the local media or politicians!

In conclusion and as mentioned earlier, it may be worth discussing William Dalrymple’s¹⁷ book entitled *The Last Mughal*¹⁸ which is said to be a breakthrough in the historiography of 1857, not only for the new, untapped

14. Of the 85 troopers from the 3rd Bengal Light Cavalry regiment who refused the cartridge, 48 were Muslim and 37 Hindus. They were consequently sentenced to ten years imprisonment and hard labour on 9 May 1857. The next morning, that is on the 10th May, the entire regiment mutinied, this date is considered as the start of the Revolt of 1857. See also: Nath, Ashok, *Izzat, Historical Records and Iconography of Indian Cavalry Regiments 1750-2007* (New Delhi: United Service Institution of India, 1988).

15. BJP leader L. K. Advani *The Hindu*, Wednesday, Apr 09, 2008.

16. Senior BJP leader and former Leader of the Opposition Lajji Tandon. *The Hindu*, Sunday, Sep 23, 2007

17. William Dalrymple b. 1965 in Scotland is the author of five books of history and travel. His previous book, *White Mughals*, won the prestigious Wolfson Prize for History 2003.

18. Dalrymple, William, *The Last Mughal, the fall of a dynasty, Delhi, 1857* (New Delhi: Viking Penguin Books, 2006).

sources used but also for the author's nonconformist perspective. His narrative is focussed on what people as individuals thought and did during the uprising in Delhi and projects the motivating thoughts and actions of these individuals as representing the collective life and soul of popular initiatives in 1857.

Although the title suggests that the subject of the book is primarily about the fall of the Mughal dynasty in 1857, the events in Delhi form not just the larger background but are crucial to what the author has to say on the nature of the 1857 rebellion. Dalrymple shows us how the city, a seat of "remarkable cultural flowering", was overnight turned into a "battleground". The siege of Delhi was "the Raj's Stalingrad", he says, a "fight to death between two powers, neither of whom could retreat".¹⁹

The account is written with sympathy for the rebels and from the point of view of the Indians, as the author claims in his introduction. At the heart of the book, he says, is the question of "how and why the easy relationship of Indian and Briton, so evident until the early 19th century, gave way to the hatreds and racism of the high-nineteenth-century Raj". For him, the revolt, it is clear, was the result of that change, not its cause.

Two things in particular seem to have paid put to this easy coexistence, he says. One was the rapid success of British power which bred "undisguised imperial arrogance", and the other was the ascendancy of evangelical Christianity and the activities of the missionaries.

Many historians blithely use the word 'colonialism' as if it has some kind of clearly locatable and simply definable meaning, yet it is increasingly apparent that at this period there were multiple modes and very distinct phases of colonialism; there were also many very different ways of inhabiting, performing and transgressing the still fluid notion of British ness. He says that "it was not the British per se, so much as specific groups with a specific imperial agenda - namely the Evangelicals and Utilitarians - who ushered in the most obnoxious phase of colonialism...²⁰.

Without doubt this book is an immensely important contribution to the existing works on 1857, but one cannot help seeing Dalrymple falling prey to the "clash of civilisations" paradigm in his analysis of 1857, for example:

19. Ibid., p. 4.

20. Ibid.

Following the crushing of the Uprising, and the uprooting and slaughter of the Delhi court, the Indian Muslims themselves also divided down to two opposing paths”²¹...

One of these was the founding of the narrow minded Wahabi-like mad-rassa at Deoband which was to reject the West *in toto* and to attempt to return to what they regarded as pure Islamic roots rigorously stripping out anything Hindu or European from the curriculum.

One hundred and forty years later, it was out of Deobandi mad-rassa’s in Pakistan and Afghanistan that the Taliban emerged to create the most retrograde Islamic regime in modern history, a regime that in turn provides the crucible from which emerged al-Qaeda.²²

This is a book coloured deeply by 9/11.

1857 will remain a highly contested area of historical inquiry, and controversies over interpretation, significance and even about what to call the conflict will remain unresolved for some more time to come. So far we know that it was both a military mutiny and a peasant rebellion; it included murders and atrocities on both the British and the Indian sides; and it was significant not just in military terms but in ideological and historiographical terms as well. The destruction of any civilization is always achieved through distorting its history. A version of history is created that turns victims into villains and the destroyers into heroes. Or is it the other way around?

Selected Bibliography

Unpublished sources:

USI/CAFHR/AN-CAV- File, comprising various documents from 1831-1961 and housed at the United Service Institution of India.

Published sources:

Kaye, John William, *A History of the Sepoy war in India, 1857-1858* (3 Vols.) (London: Allen & Co., 1864-1876).

21. Ibid., p. 484.

22. Ibid., p. 485.

- Damodar Savarkar, Vinayak, *The Indian War of Independence* (Bombay: B.G. Dhawale, 1947).
- Dalrymple, William, *The Last Mughal, The fall of a dynasty, Delhi, 1857* (New Delhi: Viking Penguin Books, 2006).
- Nath, Ashok, *Izzat- Historical Records and Iconography of Indian Cavalry Regiments 1750-2007* (New Delhi: United Service Institution of India, 2008).

Recensioner

En norsk SS-man in i minsta detalj

Terje Emberland & Bernt Roughvedt: *Det ariske idol. Forfatteren, eventyren og nazisten Per Imerslund.* Aschehoug, Oslo 2004. 525 s.

Detta är den mest ingående biografien någonsin om en nordbo som blev soldat i Waffen-SS, norrmannen och författaren Per Imerslund. Idag är hans namn så gott som helt okänt utanför Norge, men under 1930-talet och andra världskriget var han en idol för de mest radikala norska nazisterna.

Per Imerslund levde ett både rikt och ytterst destruktivt liv, med märkliga upplevelser i Tyskland och Mexiko före andra världskriget. Under spanska inbördeskriget var han en av blott sju norrmän som stred för Franco. Under andra världskriget stred han i Waffen-SS i Ukraina och i Karelen.

Någon typisk norsk nazist var dock knappast Imerslund eftersom han var av både nazirevolutionärt och nyhedniskt snitt. Han var så pass radikal att han blev oppositionell inom det nazistiska lägret. Framförallt vände han sig mot personen Vidkun Quisling och organiserade till och med en komplott mot denne.

Författarna Terje Emberland och Bernt Roughvedt har gjort ett sensationellt gediget arbete. Jag kan inte nog understryka hur imponerad jag är både över bokens detaljrikedom och analys. Författarna låter verkligen läsaren komma nära Imerslund, otäckt nära.

Det stora fotografiska innehållet är också av hög klass och så vitt jag förstår till stor del helt opublicerat.

Boken är på norska men detta borde inte vara något större hinder för den intresserade. Har man enbart ett ytligt intresse för spanska inbördeskriget och Waffen-SS kanske man bör avstå från att köpa denna bok, med tanke på dess längd och pris. Läsare som bara intresserar sig för Imerslunds fronttjänstgöring tycker måhända det är för mycket om uppväxten och familjeförhållanden. Självt greps jag dock starkt av Imerslunds öde och ville därför gärna läsa om alla hans erfarenheter inklusive uppväxten.

Skönhetsfel finns i den upplaga jag har (andra upplagan 2004): några stavfel. Bokens största problem är väl dess längd på 525 sidor. Men förhoppningsvis finns det ändå något svenskt förlag som vill låta översätta denna bok - för det är den värd.

Lars Gyllenhaal

Sjöblockadernas ekonomiska historia

Lance E. Davis och Stanley L. Engerman: *Naval Blockades in Peace and War. An Economic History since 1750.* New York: Cambridge University Press, 2006. 453 s.

Hur effektiva är sjöblockader i krig? Det är frågan som ekonomhistorikerna Lance E. Davis och Stanley L. Engerman ställer sig i *Naval Blockades in Peace and War. An Economic History Since 1750*. Slutsatsen författarna kommer fram till är att blockader i allmänhet inte särskilt effektiva: "their success rate does not seem very high" (s. 427). Denna slutsats är något förvånande, då flera av deras egna fallstudier tyder att blockader ibland kan ha en avsevärd betydelse för utgången av ett krig. Exempelvis beskrivs kriget mellan Storbritannien och USA 1812 som en katastrof för USA. Den brittiska blockaden innebar att briterna hade total kontroll över kusterna längs Atlanten och Stilla havet. Likaså framgår det att under det amerikanska inbördeskriget spelade nordsidans blockad av sydsidan en "significant role in the Union victory". Krisen i den tyska livsmedelsförsörjningen under första världskriget tillskrivs "the ef-

fectiveness of the Allied blockade.” Även amerikanska blockaden av Japan i slutskedet av andra världskriget beskrivs som lyckad: ”it may have been the most effective naval blockade in history.”

Boken är uppdelad på nio kapitel, och avslutas med en fristående sammanfattning. Blockader och sanktioner är sätt att i krigstid reducera en fiendens militära kapacitet och i fredstid få fientliga nationer att tillmötesgå de krav andra nationer ställer på dem. Kapitel 1 innehåller översikt av de viktigaste internationella överenskommelserna rörande ekonomisk krigsföring och blockader genom åren, även om författarna påpekar att inga av dessa överenskommelser har hållits i krig. Effektiviteten i ekonomisk krigsföring beror i mindre grad på internationella överenskommelser på fem grundläggande förändringar av olika slag. Tekniska förändringar, såsom framsteg i fartygskonstruktion under 1400-talet och tillkomsten av ångfartygen under 1800-talet påverkade möjligheterna att blockera hamnar men även att utföra konvojer. En andra större förändring var den ökande omfattningen av konflikterna och förekomsten av ”total” krigsföring genom att alla medel används för att tillfoga fienden skada. En tredje större förändring var den ekonomiska utvecklingen och beroendet av internationell handel, vilket innebar att även en blockerande part kan förlora stort på ekonomisk krigsföring. En fjärde större förändring var en ökad byråkratisering hos de stridande nationerna, vilket lett till att de stridande parterna har haft större möjligheter att effektivt koordinera sina egna stridskrafter. En femte förändring rör den växande storleken på de militära styrkorna hos stridande parterna.

Kapitel 2 redogör för Napoleons kontinentalsystem. Kontinentalsystemet skiljer sig på ett intressant sätt från andra blockader i historien. Frankrike hade stora arméstyrkor på det europeiska fastlandet, däremot var de underlägsna engelsmännen till havs. Därför var det omöjligt för fransmännen att utföra en traditionell blockad och skära av engelsmännens import. Däremot kunde Frankrike förhindra den engelska exporten genom att tvinga alla länder på kontinenten att inte köpa engelska varor. De flesta blockader syftar till att försvaga ett lands militära kapacitet genom att avskära det från viktiga varor, i synnerhet vapen och livsmedel. Napoleons syfte var istället att undergräva den brittiska finansiella kapaciteten. Strategin gick ut på att förhindra engelsk export samtidigt som man stimulerade engelsk import. På så sätt skulle man tvinga engelsmännen att exportera betalningsmedel och på så sätt hindra engelsmännen från finansiera sitt eget och sina allierades krigsföring. Det som därför kan tyckas paradoxalt, såsom den stora franska exporten av spannmål

till England under brinnande krig 1810, då England hade drabbats av dåliga skördar, kan i ljuset av den rådande doktrinen förklaras.

Kapitel 3 behandlar kriget mellan Storbritannien och USA årtiondena efter den amerikanska självständighetsförklaringen 1776. I synnerhet diskuteras effekterna av det amerikanska embargot av brittiska varor 1812, en åtgärd som provocerade briter att förklara USA krig. Kapitel 4 behandlar det amerikanska inbördeskriget. Nordsidans blockad var på det hela framgångsrik. Sydstaterna led av att de inte kunde exportera bomull till England, och nordsidans större ekonomiska styrka gjorde att den kunde tåla de kostnader som både kriget och den minskade inomamerikanska handeln orsakade.

Kapitel 5 beskriver blockaderna under första världskriget och i synnerhet u-båtarnas intåg i sjöstriderna. Till en början var tyskarnas u-båtar framgångsrika i att sänka de allierades fartyg, men så småningom övergick de allierade till den sekelgama strategin att använda konvojer och på så sätt minskade antalet sänkta fartyg drastiskt. U-båtskriget provocerade även USA att gå med kriget på de allierades sida, och det amerikanska stödet, i direkt och indirekt form, var avgörande för krigets utgång. Sjöblockaden ledde i slutet av kriget till att den tyska livsmedelskonsumtionen sjönk drastiskt, medan den tyska blockaden av Storbritannien hade endast en marginell påverkan på den brittiska livsmedelsproduktionen. Tyskarnas föreställning om att de kunde inom några månader svälta ut briter var helt enkelt falsk.

Kapitel 6 och 7 behandlar det andra världskriget. Även här var det tyska ubåtskriget framgångsrikt i början, och det framstår som ett mysterium varför de allierade tycktes ha glömt läxan från första världskriget, då man inte använde sig av det framgångsrika konvojvapnet i början av kriget. Istället fick tyska u-båtarna fritt spelrum att sänka stora mängder tonnage. Något riktigt svar på denna avsaknad av defensiv strategi från amerikanskt håll kan författarna inte ge, annat än att de amerikanska militärerna hade svårt att dra korrekta slutsatser av all de data som strömmade in över sjunkna skepp och andra felbedömningar rörande tyskarnas effektivitet. Författarna spekulerar även i att president Roosevelts personliga gillande av små båtar, såsom hans privata yacht, ledde till att byggandet av större jagare inte prioriterades; resonemang som inte känns helt övertygande. I kapitel 7 beskrivs historiens kanske mest framgångsrika blockad, den amerikanska blockaden av Japan mellan 1941-45. De amerikanska ubåtarna spelade en stor roll i början av kriget, medan i slutet och istället var nedsläppen av minor det som skar av Japan från omvärlden (ubåtarna hade då svårt att hitta de fåtaliga fartyg som fanns kvar). Den ja-

panska livemedelskonsumtionen sjönk till en tredjedel jämfört med perioden före kriget och författarna för fram tanken att bombandet av Hiroshima och Nagasaki med atombomber troligen var onödigt om amerikanerna tidigare hade satsat på en fullskalig blockad.

Kapitel 8, som behandlar ekonomisk krigföring mer generellt under 1900-talet ger en användbar sammanställning av en lång rad fall av ekonomiska sanktioner olika parter infört mot en annan part. Därutöver erbjuder boken en stor mängd data: 142 tabeller utan tabellförteckning, vilket givetvis försvårar användandet av dem. All data är från redan publicerade källor och för en specialist kanske sammanställningen är av begränsat värde. Det största värdet av boken är nog för en allmänintresserad militärhistoriker som vill få en överblick över de ekonomiska problem som blockader och ekonomisk krigföring medför och vilka verkningar de haft i olika krig. Boken innehåller dessutom en mängd användbara referenser. Författarnas egna analyser går dock sällan utöver vad den befintliga forskningen redan kommit fram till, men som litteraturoversikt fungerar boken utmärkt.

Erik Lindberg

En dansk SS-officers liv

Frank Bøgh: *Krigeren. K.B. Martinsen, officer og landsforraeder.* Forlaget Documentas, Hellerup 2005. 285 s.

Stridsscener så vidriga att man mår illa, ett personporträtt som förmår väcka sympati för en krigsförbrytare men också ord som gör mig kallsinnig gentemot samma människa. Så vill jag sammanfatta mina känslor för denna 285-sidiga biografi över en av de ledande danska SS-officerarna, *Obersturmbannführer* (motsv. överstelöjtnant) Knud Børge Martinsen. Boken speglar hela Martinsens liv mellan 1905 och 1949 men med klar tonvikt på hans karriär i Waffen-SS och sedan Allgemeine-SS (Schalburg-korpset). Å ena sidan är detta en mycket välskriven och välillustrerad bok om en kusligt intressant person. Å andra sidan finns det frågetecken som jag inte kan bortse från.

Att döma av både denna biografi och det jag läst om K.B. Martinsen i

andra böcker så var han vad gäller det rent militära hantverket en mycket kompetent officer. Men Martinsen var absolut ingen politiskt neutral person. Politiskt var han inte bara nationalsocialist utan i vissa hänseenden mer extrem än de flesta tyska nazister. När kriget gick åt skogen blev han så besviken på tyskarna att han började se ner på dem som "sumppgermaner". Underförstått så var alltså Martinsen själv del av en "bättre" germansk stam...

Från att ha varit firad krigshjälte på tysk sida så fångas han av sina tyska arbetsgivare, men lyckas fly och nå Danmark i krigets slutakt. Beskrivningen av hans sista tid före avrättningen 1949 lyckas på något sätt - och mot min vilja - framkalla stark sympati inom mig för denne i vissa hänseenden ända till slutet hatiska person. Martinsen var i någon grad delaktig i massmord och krigsförbrytelser på östfronten (tyvärr är det oklart på vilken nivå hans skuld ligger) och var också en av dem som upprättade en dansk sektion av Allgemeine-SS: det ökända Schalburg-korpset. Icke desto mindre verkar denna människa ha haft en del sympatiska drag. Nu kommer vi in på riktigt svåra saker: är det möjligt för en tung förbrytare att mot vissa personer (kategorier) bete sig både omtänksamt och klokt? Om det är det - hur skall jag som läsare kunna orka med en så besynnerlig mänsklighet? Kan inte monster få vara just monster? Allt vore ju så mycket enklare då... Författarens kamp med att förklara och reda ut motsättningarna i Martinsens karaktär är nog inte riktigt avslutad. Eller är det mest *jag* som har svårt att smälta en kost som inte går att göra mer lättsmält? Jag är osäker.

Frånvaron av notapparater drar ned betyget oavsett hur välskrivet det är. Hade boken berört en mindre viktig person hade jag kanske kunnat "köpa" att noter inte fanns. Men som chef för Frikorps Danmark och Schalburg-korpset var Martinsen en dansk nyckelperson i SS och därmed borde framtida forskare och författare ha fått en bättre bild av hur Frank Bøgh, bokens författare, gått till väga när han satte ihop sitt pussel. En källförteckning finns med - och det är ju bra - men jag skulle ändå vilja veta mer. Ett namnregister saknas även.

Man behöver inte fara till Danmark eller gå in på danska boksajter för att köpa denna bok - den kan numera beställas genom svenska nätbokhandlare som Adlibris och Bokus till bra pris.

Men hur är det med språket då? Har man intresse för danskarna i Waffen-SS så är denna boks danska nog inget betydande problem.

Lars Gyllenhaal

Kalla krigets hemliga historia

Wilhelm Agrell: *Maskerad front. Kalla krigets underrättelsehistoria.* Historiska Media, Falun 2008. 319 s.

Det verkar nästan som om Wilhelm Agrell har som mål att publicera en bok om året; ingen kan rimligen klaga på den gode professors produktivitet. "Årets Agrellbok" behandlar något som avhandlats i en stor mängd publicerade verk under det senaste halvsekle, även om de flesta (och bättre) verken kommit ut på marknaden först under de sistlidna ett och ett halvt decennier. Det sovjetiska sammanbrottet och den därpå följande avvecklingen av den bipolära världsbilden så många av oss vuxit upp med, gjorde det möjligt att på ett helt annat sätt än tidigare beskriva det skuggornas krig som bedrevs av västs och östs underrättelsetjänster under så lång tid. Någon gemenskap med agent 007 et consortes hade givetvis inte verklighetens "agenter", och sanningen var i regel alldeles för komplicerad, "tråkig" och fylld av motgångar för att någonsin kunna platsa i ett filmmanus. Det fanns ögonblick av stor spänning, dramatik, sofistikerade intriger och stora triumfer. Och samtidigt var allt så dunkelt och diffust – då som nu. Kalla krigets underrättelsehistoria är nog det mest svårgripbara studieämnet i modern historia. Många, för att inte säga så gott som alla, böcker som publicerats i ämnet har dessutom haft en mer eller mindre snäv avgränsning. Helheten har saknats.

Med sin *Maskerad front* försöker professor Agrell råda bot på denna brist. Till skillnad mot en del tidigare produkter från den agrellska datorn har här inte bedrivits någon grundforskning i olika arkiv med någon uppseendeväckande frågeställning som drivkraft. Nej, i det här fallet är resultatet en omfattande syntes av en stor mängd litteratur i ämnet. I drygt 20-talet kapitel leder Agrell sin läsare genom olika aspekter av denna dimmiga konfrontation. Det kan inte förnekas att författaren är duktig på att hämta fram pusselbitarna ur den omfattande underrättelitelitteraturen. Hela tio sidor ägnas åt litteraturförteckningen; den som letar efter något mer att läsa i ämnet får en hel del att välja bland.

Kalla krigets underrättelsehistoria skall, menar Agrell, inte börja skrivas från krigsslutet då de väst- och östallierade gradvis börja komma på kollisionskurs. Ansatsen har otvivelaktigt en poäng eftersom det ur askan uppståndna Sovjetunionen efter 1917 snabbt försåg sig med de nödvändiga organen för att kontrollera den inhemska befolkningen och att penetrera väststaterna för

att sprida sitt världsrevolutionära evangelium. Därtill strävade man efter att eliminera ledande ryssar i exilkretsarna, varav Trotskij är det mest kända offret. Tjekan och dess efterföljare (rysk underrättelsehistoria är en lång rad av bokstavskombinationer) var framgångsrika i att rekrytera anhängare i väst, varav många kom att beträda inflytelserika poster i sina länders statsförvaltningar, underrättelsetjänster och forskningscentra. De västliga underrättelsetjänsterna var å sin sida kraftigt neddragna och begränsade efter första världskriget och hade föga framgång mot Sovjetunionen.

Genom nästa världskrig hamnade Sovjetunionen, Storbritannien och USA på samma sida mot Nazityskland. Sovjetisk misstänksamhet gjorde att västliga ansatser att samarbeta på det underrättelsemässiga planet inte ledde till något annat än att sovjetiska underrättelsetjänsterna under en period kunde verka något friare i väst, en chans man inte var sen att utnyttja. Det amerikanska atombombsprojektet infiltrerades liksom även de engelska och amerikanska underrättelsetjänsterna SIS respektive OSS.

Trots att väst och öst kämpade på samma sida mot Tyskland, så bedrevs en viss övervakning av den sovjetiska verksamheten i väst. En stor mängd telegramtrafik inhämtades från sovjetiska NKGB- och GRU-residenturer på legationer och konsulat i väst, telegram som var sända med ett i teorin absolut säkert krypto bestående av engångsblanketter. Som så ofta är fallet slarvades det lite med disciplinen, och återanvändning av blanketter kom att erbjuda vissa insteg för forcerarna i Arlington Hall i USA. 1946 skedde det första ordentliga genombrottet, och den sovjetiska infiltrationen av atombombsprogrammet började framträda ur de obegripliga teckengrupperna i det ursprungliga telegrammet. Forceringsarbetet kom att ges kodnamnet Venona och fortsatte under decennier. Det fanns en fascinerande svensk koppling till forceringsarbetet, om vilken Agrell skrivit i en tidigare bok. Den stora vinsten med Venona var framstegen i kontrapionagearbetet, åtskilliga sovjetiska agenter och medhjälpare kunde mödosamt ringas in med hjälp av forcerade Venona-telegram. Ett påtagligt problem var att det kunde ta decennier att forcera ett enskilt telegram, och då var det ofta för sent för att vidtaga några åtgärder mot identifierade syndare.

En första kraftmätning kom under slutet av 40-talet att äga rum i de sovjetockuperade områdena i Östeuropa, det som snart kom att bli östblocket av sovjetiska satellitstater bakom järnridån. Västliga försök att med agenter och andra metoder få en insikt i vad som skedde i de ockuperade områdena blev kort sagt ett fiasko. De sovjetiska underrättelsetjänsterna hade framgångsrikt

infiltrerat exilkretsar i väst ur vilka många agenter rekryterades för att operera bakom järnridån. Det var ett cyniskt och grymt spel, där många antingen förlorade sina liv eller blev den sovjetiska statens gäster i Sibirien. Det svenska T-kontoret fanns med på ett hörn i det här spelet.

Slutligen fanns det bara en väg för väst att gå, om man ville få kunskap om det stängda imperiet i öst. Med efter hand modernare flygplan började spaningsflygningar utföras intill östgränserna och ibland utfördes även rena gränskränkningar av grovt slag – både amerikanska och brittiska flygplan flög djupt in över västra Sovjetunionen med avancerade kameror och elektronisk utrustning ombord. Gränskränkningar övergavs snart då sovjetiska luftförsvaret blev alltmer moderniserat, men gränsnära flygningar förblev ett långvarigt fenomen och fortsätter än idag. Att flyga i internationellt luftrum var tyvärr ingen garanti. Sovjetiskt jaktflyg var framför allt under 50-talet inte främmande för att attackera långt utanför statsgränsen, något som vår svenska DC-3:a tyvärr fick erfa.

Den tidiga perioden av det kalla kriget gav gott om utrymme för driftiga individer, som råkade besitta värdefulla kunskaper eller dokument. Det minst sagt röriga och oklara efterspelet till Stella Polaris utgör ett gott exempel på sådan driftighet. Med den guldgruva av dokument, som finska signalspaningsorganisationen medfört till Sverige hösten 1944, bedrev de båda finska cheferna Paasonen och Hallama en flitig försäljningsverksamhet. Det tycks inte ha varit så noga till vem man sålde, och en hel del Stella Polaris-material kom att spridas över världen. Det är fullständigt obegripligt varför Sverige inte tog bättre hand om det som plötsligt damp ner på svensk mark. Paasonen och Hallama skodde sig rejält och kunde till slut dra sig tillbaka till ett liv på iberiska halvön. Den tyske generalen Reinhard Gehlen var en annan entreprenör, som efter krigsslutet överlämnade sig själv och en hel underrättelseorganisation med arkiv och allt till de amerikanska styrkorna. Gehlen fick tillstånd att bygga upp en ny tysk underrättelseorganisation med sin gamla Fremde Heere Ost som grund, även om det länge var under amerikanskt beskydd som Organisation Gehlen verkade. Med tiden blev det dagens Bundesnachrichtendienst (BND) av Gehlens skapelse.

Sovjetblocket var en sluten värld. Svårigheterna att få tag i trovärdiga och intressanta underrättelser från andra sidan järnridån var ofta nästintill oöverstigliga. Vad hade Sovjetunionen egentligen för kapacitet? Hur avancerad var den militära arsenalen? Den på många områden stora bristen på underrättelser, frekventa felbedömningar och svårigheten att korrekt analysera stora

mängder material (ifall det nu fanns stora mängder) ledde i väst inte så sällan till förvrängda hotbilder. En våldsam överskattning av storleken på sovjetiska långdistansflyget skapade i USA högljudda krav på en rejäl förstärkning av de egna flygstridskrafterna. Sputnikeffekten 1957 med efterföljande uppförstoring av det hot sovjetiska kärnvapenbärande ballistiska robotar förmodades utgöra, ledde på motsvarande sätt till försök att kraftigt utöka den amerikanska robotarsenalen. Uppförstoringarna var helt enkelt en följd av bristande kunskap om de verkliga förhållandena i öst parat med en önskan inom olika amerikanska försvarsgrenarna att kapa åt sig alltmer av budgetpengarna. Framgångsrik underrättelseinhämtning med först högtflygande spaningsflyg (Lockheed U-2) och sedan fotoutrustade spaningssatelliter kunde efterhand sticka hål på de uppblåsta ballongerna – Sovjetunionen förfogade inte över stora mängder långdistansbombplan och robotbaser, snarare visade det sig att ifall någon skulle oro sig över att vara i underläge så var det just Sovjetunionen. Kraven på högre anslag kunde effektivt tillbakavisas – underrättelse-systemet hade därmed bidragit till en påtaglig ekonomisk besparing samtidigt som det yttre hotet kunde tonas ned. En underrättelsetjänst kan således på många sätt bidra till att skapa en verklighetsnära uppfattning bland sina uppdragsgivare och därmed rättfärdiga sin existens, sin verksamhet och sina anslag inför skattebetalarna.

Det är i dessa sammanhang vanligt att den ena sidan inte tillnärmelsevis kan förstå den andra sidans föreställningsvärld och helt följdriktigt göra galna bedömningar. Västs överskattningar av sovjetisk kapacitet är exempel på detta. Sett från den andra sidan av muren var det största problemet kanske den något omvända underrättelsestrukturen i Sovjetunionen. KGB och GRU försåg i första hand de högsta ledarna med mer eller mindre obearbetat material, inte sällan av god kvalitet, men såväl Stalin som Chrusjtjov var uppenbarligen förtjusta i att vara sin egen underrättelseanalytiker – de ansåg sig kunna dra slutsatserna själva. Problemet kunde då bli att slutsatserna gärna passade fint i ledarens världsbild. Västreaktionerna på Nordkoreas anfall över den 38:e breddgraden 1950 och Kubakrisen 1962 förvånade; Stalin respektive Chrusjtjov hade inte väntat sig sådana responser. Samma fenomen uppträdde inte helt oväntat i väst, där just Kubakrisen utgjorde ett bra exempel. Kennedyadministrationen hade ett tydligt mål, och det var att störta Castro. Det fick till följd att CIA fokuserade sitt arbete på de inre politiska förhållandena på Kuba, inte på den tilltagande sovjetiska närvaron under våren och sommaren 1962. Således missade CIA länge vad som höll på att hända; det finns en fara

i underrättelsesammanhang att alltför strikt hålla sig till vad husse säger, det söks då endast där ficklampan lyser. En intern strid inom CIA om betydelsen av det som ändå observerats gjorde heller inte saken bättre. Revolutionen i Iran 1979 missades också totalt av amerikanerna, som trots allt ändå hade en stor kontingent underrättelsepersonal i landet – men den var inte inriktad på interna iranska förhållanden och togs med fullständig överraskning.

Felbedömningar av tillgängligt underrättelsematerial är som sagt inget ovanligt fenomen, vilket kan exemplifieras med Agrells genomgång av de amerikanska bedömningarna av den sovjetiska uppmarschen invid den afghanska gränsen. Pinsamt länge uppfattades aktiviteten som rutinmässiga övningar.

Vanligen, förutom med några få undantag, brukar beskrivningar om det kalla krigets underrättelsehistoria handla om spioner, avhoppare (en kategori det i praktiken är svårt att hantera och värdera) och våghalsiga bedrifter av olika slag. Saknas inte något? Jo, det stora området signalspaning brukar sällan beröras, och det beror sannerligen inte på att det varit av föga betydelse. Tvärtom, signalspaning utgör förmodligen den absolut största delen i underrättelsesamhället. Ofta mörkas verksamheten och inte minst resultaten. Skälet till detta extrema hemlighetsmakeri är lättförklarligt: det gäller att skydda gångna bedrifter för att framtida genombrott inte skall äventyras. Många företeelser inom signalvärlden kan nämligen vara väldigt långlivade. Agrell räds inte att ta sig an ämnet och beskriver det västliga nätverket av signalspaningsorganisationer, som tog form med 1948 års UKUSA-avtal som grund. En av de associerade medlemmarna i UKUSA, Norge, kunde profitera rejält på sitt geografiska läge med närhet till Kolahalvön och den sovjetiska Norra marinen basområden. Det finansiella och materiella stödet från USA till Norge innebar i praktiken att USA finansierade en väsentlig del av den norska signalspaningsorganisationen. Naturligtvis var inte alla västliga signalspaningsresurser riktade enbart mot Sovjetunionen, det fanns förstås andra ”heta” delar av världen att rikta in sig på. En av fördelarna med signalspaning är nämligen att den kan bedrivas på komfortabelt avstånd från målområdena.

Det är fascinerande hur mycket som faktiskt ändå börjar bli känt om underrättelseverksamheterna under det kalla kriget. Arkiven innehåller faktiskt en hel del, men problemet är förstås slutenheten som dock ändå börjar luckras upp efter hand som stipulerade ”lagringstider” passeras. Seriösa forskare kan komma långt genom enträget och tålmodigt arbete. Otåliga och sensationslystna lycksökare går däremot vanligen totalt vilse i underrättelsearkiven och kommer ingen vart.

Det är lustigt hur en del påståenden kan cirkulera runt i olika böcker, även om oriktigheten i påståendena är tillfredsställande fastslagen. Ett vanligt påstående i sammanhang som behandlar det amerikanska *Privateer*-flygplan, som ryssarna sköt ned över Östersjön väster om lettländska Liepaja år 1950, är att svenska Försvarets radioanstalt (FRA) följde radiotrafiken mellan sovjetisk stridsledning och de anfallande jaktplanen. Uppgiften kan förmodligen härledas tillbaka till ett samtal mellan den svenske Washingtonambassadören Boheman och tjänstemannen Alexis Johnson på amerikanska utrikesdepartementet. Man kan stillsamt undra hur många steg informationen passerat innan den nådde Boheman, och hur den kommit att förvanskas på vägen dit. Agrell har fallit i upprepadets fälla och har uppenbarligen inte studerat DC-3-utredningens rapport, som offentliggjordes i maj 2007. Där finns den vid det aktuella tillfället uppsnappade radiotrafiken återgiven, och tyvärr säger den absolut ingenting som kan knytas till nedskjutningen. Det kan alltså ha varit vilket flygplan som helst som råkade höras just då.

Agrell verkar i lärdomsstaden Lund. Är det då inte något märkligt att han där inte kan uppstå hjälp att komma till rätta med transkriptioner av ryska namn och ord? Nu är det ingen enkel sak att transkribera från det kyrilliska alfabetet, helt enkelt för att det finns olika typer av transkriptionsalfabet. I en bok på svenska språket bör dock det normala svenska transkriptionsalfabetet användas. I *Maskerad front* hittar anmälaren olika varianter av transkription. Ibland kan den kyrilliska bokstaven i form av ett "bakvänt R" (uttalas *ja*) återfinnas som antingen den engelska stavningsformen *ya* eller den svenska *ja*. Konsekvens i transkriptionen vore i alla fall önskvärd, eller vad sägs om varianterna *inostranij* och *inostrannyj*? (Den senare varianten är den korrekta i det använda sammanhanget, och ordets betydelse är främmande, utländsk.) Och hur i all världen kan Agrell få ordet *napadenije* (anfall) till *napadeje*? I tidigare böcker har Agrell visat sig ha svårigheter att skriva ryska med latinska bokstäver. Inför nästa bok kanske han bör konsultera någon slavist i Lund?

Maskerad front är en bok med ett i huvudsak västligt perspektiv på ämnet. Denna snedbalans är svår att rätta till, då det finns endast en mycket begränsad tillgång på material från arkiven i öst. Med nödvändighet blir kalla krigets underrättelsehistoria därför väldigt västcentrerad. Tyvärr lär det nog förbli så, ryska arkiv börjar sluta sig igen. Boken är intressant och sammanfattar de väsentliga och formativa skeendena på ett lättbegripligt sätt. Notapparaten är omfattande och noggrann, och sakregistret förefaller innehålla de väsentliga delarna. Kan man misstänka att den kommer att ingå i kurslitteraturen på

någon av de agrellska underrättelsekurserna i Lund? Den svenska underrättelsehistorien är dock påfallande frånvarande. Varför?

Boken inleds med att betona kontinuiteten – kalla krigets underrättelsehistoria började 1917 och inte 1945, menar Agrell. Han har onekligen en poäng i sitt resonemang. I analogi därmed kan man kanske hävda att det inte slutade 1991 med Sovjetunionens kollaps? Anmälaren skulle vilja drista sig till att påstå att kalla krigets underrättelsehistoria fortfarande skapas i väntan på historieskrivandet långt bort i en dimmig framtid.

Sam Nilsson

Den ryska krigsmaskinens obönhörliga logik

Lennart Samuelson: *Tankograd. Den ryska hemmafrontens dolda historia 1917-1953.* SNS Förlag, Stockholm 2007. 368 sider.

Forfatteren er docent ved Handelshøjskolen. Han har for sin tidligere militærhistoriske indsats med analyser af Sovjetunionens krigsøkonomi modtaget den svenske Forsvarshøjskoles Hugo Raab-pris.

I denne bog giver han et nyt, uddybet, nuanceret og fuldt overbevisende bidrag til vores forståelse af, hvorledes Sovjetunionen blev i stand til at præstere det afgørende bidrag til Tysklands nederlag i 2. Verdenskrig.

Det sker ved, at han retter fokus mod industribyen Tjeljabinsk i Sydural. Han søgen uden for Moskva har gjort det muligt at kompensere for genlukningen af de centrale russiske arkiver. I provinsen er arkiver forblevet åbne og her har det været muligt at opnå en særdeles frugtbar diskussion med de lokale historikere.

I indledningen argumenterer forfatteren for værdien af Tjeljabinsk som spejlbillede af udviklingen i Rusland fra 1900-tallets begyndelse til århundredets afslutning. Herefter beskriver han udviklingen fra Borgerkrigens begyndelse til femårsplanernes start. En af de Rødes afgørende sejre faldt sted i regionen. Samuelson skitserer herefter på grundlag af den nyeste forskning 1920'ernes udvikling af den Røde Hærs fremtidige doktrin, der blev rammen for de sovjetiske prioriteringer i kampvognsudviklingen i løbet af 1930'erne.

I bogens første hovedkapitel beskrives problemer og friktion i forbindelsen med etableringen af byens massive traktorfabrik i det smertefulde kaos fra kollektivisering og chokindustrialisering. Den amerikanske rolle og andre udlændinges bidrag i opbygningen beskrives. Etableringen skete på enhver måde på 'bar mark'. Den grundlæggende infrastruktur fandtes ikke, arbejdskraften bestod af bønder, der hverken kunne læse eller skrive. Der fandtes kun en lille del af det nødvendige antal, rimelige boliger, arbejdsstyrken boede ofte i jordhuler eller med flere familier sammen i rudimentære barakker. Offentlig transport mellem bolig og arbejde var utilstrækkelig. Sundhedssituationen var kritisk dårlig, der manglede hospitaler og sundhedspersonale. De kritisk dårlige vilkår fik arbejderne til at flygte, uanset den formelle risiko for hård straf. Der måtte ske en hurtig og omfattende indsats for både at forbedre det generelle uddannelsesniveau og for at uddanne de professionelle kadre. At dette i så stor udstrækning lykkedes, skabte rammen for det efterfølgende produktionsmirakel under krigen. Samuelson beskriver, hvordan det blev opnået i en bizar og uforløst blanding af entusiasme og tvang.

Bogens centrale del, hvor forfatteren fuldt ud udnytter sin omfattende viden om den sovjetiske militærindustri, beskriver indledningsvis traktorfabrikkens forberedelse til mobilisering i støtten af krigsmagten. Derefter følger en beskrivelse af, hvorledes byen, dens industri og almindelige borgere blev ramt af de forskellige bølger i den store terror. Samuelson argumenterer overbevisende for en nuancering i forhold til tidligere analyser i opfattelsen af, hvorledes denne terror virkede. Han understreger endvidere det for eftertiden helt afgørende forhold, at medens udrensningerne ramte flykonstruktørerne, gik kampvognskonstruktørerne fri. Den skabte ekspertfundamentet for den efterfølgende produktion, der i forhold til modstandere og allierede leverede en både kvalitativt og kvantitativt overlegen flåde af middeltunge og tunge kampvogne.

I beskrivelsen af etableringen af de evakuerede kampvognsfabrikker fra Leningrad, Kharkov og Stalingrad med deres arbejdsstyrke i den i forvejen infrastruktur- og facilitetssvage Tjeljabinsk – Tankograd – og i fortællingen om byens efterfølgende krigsproduktion giver bogen et helt enestående billede af den sovjetiske hjemmefronts indsats og lidelser. Den beskriver myndighedernes af nødvendighed pragmatiske forsøg på at afhjælpe problemerne. Den beskriver samtidig, hvorledes de skiftende modeller af tunge KV- og Stalin-kampvogne fleksibelt og dynamisk blev tilpasset kamppladsens behov.

Bogen følger, men nu kun i skitseform, udviklingen af Tjeljabinsk efter krigen, hvor den blev et center i atomvåbenindustrien. Læs denne episke bog, bliv klogere, mere oplyst, og måske irriteret over at få undergravet tidligere fastvoksede opfattelser.

Michael H Clemmesen

Författare

Magnus Mörner, (f. 1924), Mariefred. Professor emeritus, förut verksam vid historiska institutionen i Göteborg. Har i sin forskning främst sysslat med latinamerikansk historia, svensk-spanska relationer samt svensk stormaktstid, med viss tyngdpunkt på Sörmland och Baltikum.

Ashok Nath (f. 1953), Trångsund. Doktorand vid Stockholms universitet, militärhistoriker vid United Service Institution of India. Han är utbildad vid St Stephen's College, Delhi och Stockholms universitet. Har varit gästföreläsare vid Military Historical Society och undervisat vid Södertörns högskola.

Roland Persson (f. 1945) Vadstena. Fil.dr. i historia, f.d. landsarkivarie vid Landsarkivet i Vadstena. Disputerade på avhandlingen *Rustningar i Sverige under det stora nordiska kriget*. Har även skrivit "Ordningsmannaorganisationen 1718" i *Karolinska Förbundets Årsbok 1978* och "Det militära indelningsverket – anpassning och problem under det stora nordiska kriget" i *Karolinska Förbundet Årsbok 2007*.

Kent Zetterberg (f. 1946), Stockholm. Professor em. vid FHS i modern politisk historia, särskilt säkerhetspolitik. Leder forskningsprojektet Försvaret och det kalla kriget (FOKK), arbeten inom bl.a. säkerhetspolitik, strategi, militärhistoria, mediehistoria.

Fredrik Thisner (f. 1973), Stockholm. Fil. dr. i historia. Disputerade 2007 vid Uppsala universitet på avhandlingen *Militärstatens arvegods. Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*. Är sedan 2007 verksam som forskare och lärare i militärhistoria vid Forsvarshögskolans Militärhistoriska Avdelning/MVI.

Militärhistorisk tidskrift

utges av:

Militärhistoriska avdelningen
MVI/Försvarshögskolan
Box 27805
115 93 Stockholm

Redaktör

Fil. dr. Mikael Nilsson, mikael.nilsson2@fhs.se

Vetenskapligt råd

Fil. dr. Ann Hörsell, Riksantikvarieämbetet, ann.horsell@raa.se
Fil. dr. Åsa Karlsson, Svenskt Biografiskt Lexikon, asa.karlsson@sblexikon.se
Docent Maria Sjöberg, Göteborgs universitet, maria.sjoberg@history.gu.se
Krigsarkivarie Ulf Söderberg, Krigsarkivet, ulf.soderberg@krigsarkivet.ra.se
Professor Nils Erik Villstrand, Åbo akademi, nvillstr@abo.fi
Professor Gunnar Åselius, Försvarshögskolan, gunnar.aselius@fhs.se

Beställa tidskriften

Militärhistorisk tidskrift utkommer i december varje år. Tidskriften, även äldre årgångar, beställes genom Försvarshögskolans internetbokhandel, som nås via Försvarshögskolans hemsida www.fhs.se under ”publikationer”, eller under redaktionens ordinarie postadress:

Militärhistoriska avdelningen
MVI/Försvarshögskolan
Box 27805
115 93 Stockholm
www.fhs.se/militarhistorisk-tidskrift

Anvisningar till författare

Tidskriften publicerar nyskrivna uppsatser i militärhistoriska ämnen samt kortare recensioner av aktuell litteratur. Insända bidrag bör omfatta mellan 30.000 och 90.000 tecken medan recensioner skall vara i intervallet 5.000 till 10.000 tecken. Närmare anvisningar om referenssystem med mera finns på tidskriftens hemsida:

www.fhs.se/mht-skrivregler

Redaktionen förbehåller sig rätten till ytterligare redigering. Författare av publicerade uppsatser erhåller 10 exemplar (recensenter 1) av aktuellt nummer. För ej beställt material ansvaras ej.

